

पर्यायी विकासाची आर्थिक व्यूहनीती

प्रयास

आरोग्य, ऊर्जा, शिक्षण आणि पालकत्व
या विषयातील विशेष प्रयत्न

संसाधने व उपजीविका गट

संसाधने व उपजीविका गट

'मंगेशपुष्प', स. नं. १३३, स्वामी विवेकानंद सोसायटी,
बायफ जवळ, वारजे,
पुणे- ४११०५२.
फोन: (०२०) २५२३१०५९, २५२३२८३६,
मोबाईल: ९४२२३१७५३०

बी २१, बी. के. अँव्हेन्यू, स. नं. ८७/१० ए, आज्ञादनगर,
न्यू डी. पी. रोड, कोथरुड,
पुणे- ४११०३८.
फोन: (०२०) ६५६१५५९४, ६५७०४४५३

फॅक्स: २५२३२८३६

E-mail: reli@prayaspune.org

Web-site: www.prayaspune.org

नोंदणीकृत कार्यालय

अमृता क्लिनिक, आठवले कॉर्नर,
कर्वे रोड, पुणे-४११००४.
फोन: (०२०) २५४४१२३०, २५४२०३३७

मुद्रण: गायत्री ग्राफिक्स, पुणे.
अंक मांडणी: संसाधने व उपजीविका गट

ऐच्छिक देणगी मूल्य रु. १५.००
खासगी वितरणासाठी,
मार्च २००७

अनुक्रमणिका

	भूमिका	१
भाग १	विकासाचे रुढ प्रतिमान व त्याची समीक्षा	६
भाग २	पर्यायी विकासाची मूल्ये, उद्दिष्टे, व टप्पे	१२
भाग ३	व्यूहनीती: काही व्यापक मुद्दे	२४
भाग ४	संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेची व्यूहनीती: मार्गदर्शक सूत्रे	३५
भाग ५	व्यूहनीतीसंबंधातील काही प्रश्न	५२
भाग ६	रचना व कृतीकार्यक्रम	५६
भाग ७	समारोप	६०

भूमिका

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सत्तावात्र वर्षानी देशाची तसेच महाराष्ट्राची स्थिती आपण अभिमान बाळगावा अशी खचितच नाही. मानवी जीवनासाठी आवश्यक त्या किमान सुविधा देशातील अध्यपेक्षा जास्त जनतेपर्यंत आजदेखील पोहोचलेल्या नाहीत. आरोग्य, शिक्षण, अन्नाची उपलब्धता याबाबतचे विकासाचे विविध निकष लावले तर देशातील दुःस्थितीचे भयावह दर्शन आपणास घडते. पुढारलेले समजले गेलेल्या महाराष्ट्र राज्याची परिस्थितीदेखील लाजिरवाणी म्हणावी अशीच आहे. महाराष्ट्र सरकार व संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमातर्फे २००२ साली प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या मानव विकास अहवालानुसार आजही महाराष्ट्रात ५४% शहरी जनतेला व ५७% ग्रामीण जनतेला पुरेशा कॅलरीज् (उष्मांक) मिळतील एवढादेखील आहार वर्षभर मिळत नाही. नुकत्याच म्हणजे फेब्रुवारी २००७ मध्ये जाहीर झालेल्या अहवालानुसार भारतातील अध्यपेक्षा जास्त मुले कुपोषणाची बळी आहेत.

या परिस्थितीच्या मुळाशी देशातील व देशाबाहेरील अनेक राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक कारणे आहेत. यापैकी अनेक कारणांची विस्ताराने चर्चा विविध माध्यमातून व विविध व्यासपीठ-मंचांवरून होत असते. या साऱ्या चर्चांमध्ये बऱ्याचदा दुर्लक्षित राहणारा मुद्दा म्हणजे विकासाच्या प्रतिमानाचा किंवा मॉडेलचा. आर्थिक समस्यांबाबत बोलताना धोरणे, कार्यक्रम, योजना, व अनेकदा आर्थिक संस्थांची चर्चा होते. मात्र, विकासाचे सर्वसाधारण प्रतिमान ही एक अपरिवर्तनीय, पर्याय नसणारी, किंवा आहे तशी स्वीकारण्याची गोष्ट आहे, असेच गृहीतक बहुतांशी वेळी मानले जाते. विकासाच्या प्रतिमानासमोर प्रश्नचिन्ह लावणे व सध्याच्या प्रतिमानाला पर्याय शोधणे असा प्रयत्न काही अपवाद वगळता केला जात नाही असे म्हणावे लागेल.

या पार्श्वभूमीवर काही आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे विकासनीतीची नवी मांडणी करण्याचे प्रयत्न चिंताजनक आहेत. ब्रिटिश सरकारचे आंतरराष्ट्रीय विकास खाते (डिपार्टमेंट फॉर इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट अथवा डीएफआयडी) ह्या बाबतीत पुढाकार घेते आहे. 'डीएफआयडी'च्या पुढाकाराने चाललेल्या ह्या कामातून विकासाच्या एका नव्या व्यूहनीतीची (स्ट्रॅटेजी) मांडणी केली जाते आहे. विकासाच्या ह्या नव्या व्यूहनीतीच्या गाभ्याचे सूत्र 'शाश्वत उपजीविका' (सस्टेनेबल लाईव्हलीहूडस्) हे आहे असे म्हटले जाते. ह्या मांडणीचा अभ्यास केला असता असे दिसते की आजवर रुढ विकासनीतीला विविध प्रकारचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व पर्यावरणीय पर्याय म्हणून मांडलेल्या अनेक संकल्पना व तत्त्वे ह्या नव्या व्यूहनीतीमध्ये स्वीकारली गेली आहेत. ह्या मांडणीचा केवळ आशयच नव्हे तर भाषाही पर्यायी वाटावी अशीच आहे. मात्र, जेव्हा व्यापक आर्थिक धोरणाचा प्रश्न येतो तेव्हा पर्यायी भासणारी ही सारी मांडणी जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा एक भाग म्हणून दाखवली जाते. थोडक्यात, पर्यायी आशय व भाषा असणारी विकास व्यूहनीतीची ही मांडणी जागतिकीकरणाच्या धोरणाच्या समर्थनार्थ वापरली जाते आहे. याला एक प्रकारे पर्यायाचे 'हरण' किंवा गैरवापर म्हणता येईल. यापुढे जाऊन प्रस्थापित व्यवस्थेचा गरीबीनिर्मूलनाचा जुनाच कार्यक्रम 'शाश्वत उपजीविके'चे नवीन लेबल लावून डीएफआयडीतर्फे भारत व इतर देशात आणला गेला. गरीबी निर्मूलनाच्या या कार्यक्रमाच्या बरोबरीने 'शाश्वत उपजीविका' ह्या विषयाचे सारे चर्चाविश्व (डिस्कॉर्स) भारतात आणले गेल्याचे दिसते. ओरिसा, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश

येथे डीएफआयडीच्या मदतीने शेकडो कोटी रुपयांचे 'उपजीविका' (गरीबी निर्मूलन नव्हे) प्रकल्प सुरु केले गेले. 'शाश्वत उपजीविका' ह्या सूत्राच्या आधारे मोठे क्षेत्र-संशोधन प्रकल्पही सुरु झाले.

अशा प्रकारे एका बाजूने व्यापक अशा पर्यायी विकासनीतीची मांडणी करून 'उजाखा' धोरणांना सशक्त आव्हान उभे करण्यात पर्यायवादी अजून यशस्वी झालेले नाहीत. तर दुसऱ्या बाजूने डीएफआयडी सारख्या बलदंड, मुख्यप्रवाही संस्था पर्यायी संकल्पनांचा वापर जागतिकीकरणाच्या समर्थनासाठी करित आहेत. या परिस्थितीमध्ये रुढ विकासनीतीला, 'उजाखा' धोरणांना, व त्यांच्या दुष्परिणामांना विरोध करणाऱ्या साऱ्या लोकांवर मोठी जबाबदारी आहे. त्यांनी व त्यांच्या पूर्वसुरींनी मांडलेल्या पर्यायी विकासाच्या संकल्पना, तत्त्वे यावर आपला हक्क पुनर्प्रस्थापित करण्याची आज गरज आहे. रुढ विकासनीतीला व 'उजाखा' धोरणांना सशक्त पर्याय देऊ शकणाऱ्या एका व्यापक आवाक्याच्या विकासविचाराची तसेच त्या विचाराची अंमलबजावणी करण्यासाठी एका सविस्तर व्यूहनीतीची मांडणी करण्याची जबाबदारी आज पर्यायी विचार मांडणाऱ्यांवर आहे. अन्यथा 'उजाखा' समर्थक संस्थांनी सोडलेला अश्वमेधाचा वारु थोपविण्यासाठी लागणारे सैद्धांतिक व व्यूहात्मक बळ उभे करणे 'उजाखा'च्या विरोधकांना कठीण होईल.

पर्यायांची ही मांडणी एकट्या दुकट्या व्यक्ती अथवा संस्थेने न करता त्यासाठी अनेक व्यक्ती/संस्था/संघटना यांचा सहभाग असणारी चर्चेची प्रक्रिया ठिकठिकाणी सुरु झाली पाहिजे, असे आम्हाला वाटले. अशा चर्चांमध्ये समाजातील विविध घटकांनी भाग घेतल्यास पर्यायी विकासनीतीचा प्रसार विविध क्षेत्रे, माध्यमे, व संस्थांमध्ये होऊन त्यामागे जनमताचे पाठबळ उभे राहील. अशा विकासविचारातील आशयाचे महत्त्व तसेच प्रस्तुतता व त्यामागे जनमताचे पाठबळ यांच्या समन्वयातून 'उजाखा' धोरणांना व डीएफआयडीसारख्या जागतिकीकरणवादी संस्थांच्या प्रयत्नांना जोमदार आव्हान उभे करता येईल. या विचाराने प्रयासच्या 'उपजीविका व संसाधने' गटातर्फे पर्यायी विकासविचारांचा अभ्यास व त्याची सविस्तर मांडणी करण्याचे काम आम्ही हाती घेतले.

'पर्यायी विकास' या विषयावर अनेक वर्षांपासून विचार, चिंतन सुरु असल्यामुळे यावर मूलभूत विचार मांडणारे काही साहित्य मराठीमध्ये उपलब्ध आहे. यातील काही साहित्य पुस्तिका स्वरूपात असल्यामुळे त्याचा आवाका लहान आहे. काही लिखाण तत्वांच्या पातळीवरील चर्चा करणारे, मूल्यचर्चेवर भर देणारे आहे. तर काही लिखाण फक्त कार्यक्रमात्मक अंगावर भर देणारे आहे. काही साहित्य पर्यायी विकासाच्या विशिष्ट अंगाच्या (उदा. तांत्रिक) खोलात जाणारे आहे, तर विशिष्ट क्षेत्रातील पर्यायांवर भर देणारे सखोल विवेचनही उपलब्ध आहे. (उदा. पाणीक्षेत्रातील पर्यायांवरील लिखाण).

या साऱ्यातून उपलब्ध असणारे ज्ञान, विचार, विश्लेषण, दृष्टी जाणून घेऊन त्याची मांडणी आजच्या संदर्भात करणे आम्हाला आवश्यक वाटले. ही मांडणी संकल्पना व कार्यक्रम या दोहोंची सांगड घालून करणे आणि विशेषतः त्यातील आर्थिक-तांत्रिक बाबींवर भर देणे गरजेचे वाटल्यामुळे या मसुद्याची निर्मिती करण्यात आली. अनेकदा असे जाणवते की पर्यायी विकासाच्या आर्थिक अंगाची सुगम पण स्पष्ट मांडणी न झाल्याने सामाजिक-राजकीय कार्यकर्त्यांमध्ये पर्यायी विकासाबाबत अनेक गैरसमज निर्माण होतात. या कार्यकर्त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देईल व त्यांच्या गैरसमजाचे निराकरण होईल अशा रीतीने पर्यायी विकासाची मांडणी होणे यामुळे आवश्यक ठरते. आपल्या राज्याच्या,

आपल्या चळवळींच्या, व आपण ज्यांच्याबरोबर काम करतो त्या शोषित-वंचित गटांच्या संदर्भात पर्यायी विकासाचे प्रत्यक्ष रूप कसे असेल याचे चित्र कार्यकर्त्यांच्या मनात तयार करण्याचा प्रयत्न ह्या विवेचनाद्वारे केला आहे. विकासाचे प्रस्थापित-विरोधी व पर्यायी असे चर्चाविश्व व त्यानुसारची कृती ह्या समाजातून उभी राहायची असेल तर सर्व परिवर्तनवादी चळवळींतील कार्यकर्त्यांपर्यंत ही चर्चा परिणामकारकरीतीने पोचवली पाहिजे. त्यायोगे विविध चळवळीतील कार्यकर्ते ह्या विषयाकडे गंभीरपणे व सजगपणे पाहू लागतील व विकासाच्या चर्चेमध्ये पूर्ण तयारीने भाग घेऊ लागतील. नंतर त्या चर्चेतून उभ्या राहणाऱ्या व्यापक व सामायिक कार्यक्रमाच्या आधारे काम करणे त्यांना सुलभ ठरेल अशा विचारातून हा मसुदा तयार करण्यात आला आहे.

मात्र येथे हे मुद्दाम नमूद करायला हवे की, या मसुद्यामध्ये मांडलेली पर्यायी व्यूहनीती एकमेव व अंतिम आहे असा आमचा अजिबात दावा नाही. उलट या विवेचनाच्या आधारे विकासपर्याय व्यवहारात आणण्यासाठी प्रत्यक्षात काय करावे लागेल ह्याची एक झलक दाखवावी व त्यातून कार्यकर्त्यांमध्ये व्यूहनीतीबाबत सखोल चर्चा सुरु व्हावी एवढाच याचा उद्देश आहे. या मसुद्यातील आर्थिक अंगावरचा भर दोन कारणांमुळे आहे. एकतर परिवर्तनाच्या व विकासाच्या आर्थिक अंगाबाबतची चर्चा पुरेशा खोलीची व आवाक्याची नसते असे आमचे निरीक्षण आहे. दुसरे म्हणजे विकास व परिवर्तनाच्या राजकीय, सामाजिक, व सांस्कृतिक बाबींचा विचार करायचा झाला तर तो एक स्वतंत्र बृहत् प्रकल्प ठरेल.

पर्यायी विकासविचारांची सविस्तर मांडणी करण्यासाठी एका बाजूने विकासाचे पर्याय सांगणाऱ्या विविध विचारप्रवाहांचा पद्धतशीर अभ्यास करणे व दुसऱ्या बाजूने प्रत्येक टप्प्यावर या विषयात रस घेणाऱ्या विविध संघटना, संस्था, व व्यक्ती यांच्याशी त्या अभ्यासाआधारे विचारविमर्ष व सल्लामसलत करणे असे दुपेडी प्रयत्न आम्ही केले. या प्रयत्नांचा भाग म्हणून विविध विचारसरणीतून पुढे आलेल्या विकासाच्या पर्यायांबाबतच्या मांडणीचे पद्धतशीर संकलन असणारा एक इंग्रजी मसुदा आम्ही २००३मध्ये तयार केला. पर्यायी विकास प्रत्यक्षात आणण्यासाठीची व्यूहनीती कशी असावी याची प्राथमिक मांडणी करण्याचा प्रयत्नही ह्या मसुद्यात केला होता. मूळ इंग्रजी मसुद्यावर तपशीलवार चर्चा करण्यासाठी राज्यातील अनेक ज्येष्ठ अभ्यासक व कार्यकर्त्यांशी संवाद साधून एका कार्यगटाची स्थापना करण्यात आली. मसुद्यावरील त्यांच्या प्रतिक्रियांची चर्चा करण्यासाठी कार्यगटाबरोबर एक बैठक घेण्यात आली. त्यानंतर पर्यायी विकासासंबंधी विविध मुद्यांच्या आधारे कार्यगटातील सदस्यांच्या व अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या सविस्तर मुलाखती घेतल्या गेल्या. ह्या विचारविमर्शातून जो मसुदा तयार झाला त्याचे वितरण, त्याची मांडणी, व त्यावर चर्चा २००४ च्या बार्शी येथे भरलेल्या विचारवेध संमेलनात केली गेली. संमेलनामध्ये ह्या मसुद्यावर चर्चा करण्यासाठी एक खास सत्र ठेवले गेले. त्यावेळी केल्या गेलेल्या सूचना व तो मसुदा वाचून इतरांनी केलेल्या सूचना लक्षात घेऊन हा थोडासा आटोपशीर मसुदा तयार करण्यात आला आहे. थोड्या लांबलेल्या वाटणाऱ्या या विचारविमर्शाच्या प्रक्रियेतून सदर मसुदा आकाराला आला.

या मसुद्याची रचना अशी केली आहे की सारा भर विविध आशयात्मक मुद्यांवर असेल. विशिष्ट मुद्दा कोणत्या विचारधारेतून आला? त्या विचारधारेची सलग मांडणी काय आहे? त्या मांडणीत त्या मुद्याचे स्थान काय आहे? या गोष्टींकडे या मसुद्यामध्ये लक्ष पुरविलेले नाही. विचारसरणीविषयीचे पूर्वग्रह आड

न येता ही चर्चा मुद्यांच्या गुणवत्तेवर व्हावी व असे झाल्याने कार्यकर्त्यांना त्या चर्चेची उपयुक्तता अधिक वाटेल असे जाणवल्यामुळे हा निर्णय घेतला आहे.

पर्यायी विकासापर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग हा टप्प्याटप्प्यांचा असेल असे ह्या मसुद्यामध्ये सूचित केले आहे. त्या वाटेवरचा अंतिम टप्पा युटोपिआचा. अर्थात 'युटोपिआ'च्या मांडणीमध्येही बदल होऊ शकतात. मात्र ह्या युटोपिआपर्यंत पोचण्याच्या मार्गात अनेक टप्पे असू शकतात. त्यांना संक्रमणाचे टप्पे म्हणता येईल. बऱ्याच वेळा ह्या संक्रमणाच्या टप्प्यांतून कसे जावे याची चर्चा न करता युटोपिआची चर्चा केली जाते. ह्या मधल्या, संक्रमणाच्या टप्प्यांमधून कसे जाता येईल यावरच या मसुद्यामध्ये पूर्ण लक्ष दिले आहे. नेमके ह्याच टप्प्यांबाबत विस्ताराने बोलले जात नाही असे लक्षात आल्याने हा भर दिला आहे.

ऋणनिर्देश

शेवटी हा मसुदा तयार करण्याच्या प्रक्रियेतील इतरांच्या योगदानाविषयी. आधी म्हटल्याप्रमाणे पर्यायी विकासाच्या विषयावर वाङ्मयात जी चर्चा उपलब्ध आहे व अनेक अभ्यासक, कार्यकर्ते यावर जो विचार करतात तो संकलित करून लोकांपर्यंत पोचवावा अशी आमची मुख्य भूमिका आहे. ह्या संकलनाला पूरक ठरेल व कार्यकर्त्यांना उपयोगी वाटेल अशा रीतीने आमचे विश्लेषण व टिप्पणी आम्ही मसुद्यात दिली आहे.

या मसुद्याच्या सिद्धतेसाठी आम्ही तीन स्रोतांचा वापर केला आहे. यामध्ये पहिला स्रोत म्हणजे विकास पर्यायांच्या चर्चेसंबंधातील वाङ्मय; दुसरा स्रोत हा विविध अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या मुलाखतींचा आणि तिसरे म्हणजे ह्या दोन स्रोतांतून मिळालेल्या माहितीचे व मुद्यांचे आम्ही केलेले विश्लेषण यांचा समावेश आहे. हा मसुदा या तिन्हींच्या मिश्रणातून झाला आहे. विकासपर्यायावरील साहित्य व आम्ही घेतलेल्या मुलाखती हे मसुद्यातील विवेचनाचा मुख्य आधार आहेत. मात्र हे विवेचन त्या साहित्यातील वा मुलाखतीतील मुद्यांचे केवळ संकलन नाही. ह्या दोन स्रोतातून पुढे आलेल्या मुद्यांमधील परस्परसंबंध दाखवून देत त्यातून एक सलग चित्र उभे करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे.

श्री. के. आर. दाते व त्यांचे सहकारी तसेच प्रा. प्रकाश गोळे ह्यांच्या वाङ्मयाचा भरपूर उपयोग या मसुद्यासाठी आम्ही करून घेतला. तसेच मुक्ता कुलकर्णी, मनिषा राव, संजय संगवई, आणि सीमा कुलकर्णी यांनी विकासविषयक चर्चेसाठी विविध विषयांवर टिपणे लिहून व माहिती देऊन आम्हाला मदत केली. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. त्याशिवाय आमच्या प्रश्नावलीचा अभ्यास करून आपल्या कामातून वेळ काढून अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांनी आम्हाला विस्ताराने मुलाखती दिल्या. त्या साहित्यातून व मुलाखतीतून विचार, संकल्पना, विश्लेषण यांचे अमूल्य भांडार आमच्यासमोर उघडले गेले. ह्या सर्वांनीच विकास पर्यायांच्या प्रश्नावलीतल्या जवळजवळ सर्वच मुद्यांवर आपली मते मांडली. पण त्यांच्यापैकी काहींनी काही विशिष्ट मुद्यावर आपले मूलभूत चिंतन व विश्लेषण मांडून आम्हाला उपकृत केले आहे. त्यासाठी त्यांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करून त्या सर्वांचे ऋण आम्ही मान्य करतो. यामध्ये, अजित अभ्यंकर, गेल ऑमवेट्ट, तारक काटे, चंद्रकांत केळकर, दिलीप कुलकर्णी, गजानन खातू, प्रकाश गोळे, बगाराम तुळपुळे, आनंद तेलतुंबडे, सुरेखा दळवी, छाया दातार, माधव

दातार, दत्ता देसाई, द. ना. धनागरे, वसंत पळशीकर, भारत पाटणकर, उल्का महाजन, रा. के. मुटाटकर, पन्नलाल सुराणा, विलास सोनावणे, कृ. रा. दात्ये व सहकारी या व्यक्तींचा समावेश आहे.

विशिष्ट व्यक्तींचे योगदान दाखवण्यासाठी या विवेचनात त्या त्या ठिकाणी संबंधित व्यक्तींचा ऋणनिर्देश करणे कठीण झाले असते व सोईचेही ठरले नसते. केवळ म्हणूनच संबंधित व्यक्तींची नावे विवेचनामध्ये घातलेली नाही. त्यामध्ये त्यांचे ऋण नाकारण्याचा प्रयत्न नाही हे कृपया लक्षात घ्यावे.

सदर दस्तावेजाचा पहिला मसुदा आम्ही कार्यगटातील सदस्यांना तसेच काही इतर अभ्यासक व कार्यकर्ते यांना वाचण्यासाठी दिला होता. त्यापैकी विशेषतः विलास सोनावणे, प्रकाश गोळे, चंद्रकांत केळकर, अभय कांता, यशवंत सुमंत, आणि दत्ता देसाई यांनी दस्तावेज वाचून त्यासंबंधी अनेक उपयुक्त सूचना आम्हाला केल्या. या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत. या दस्तावेजातील विवेचनामध्ये काही न्यून असेल त्याची जबाबदारी मात्र पूर्णतः आमची आहे.

विकासाचे रुढ प्रतिमान व त्याची समीक्षा

विकासाच्या रुढ प्रतिमानाची चर्चा सुरु करण्याआधी विकासाचे प्रतिमान म्हणजे काय ते आपण समजून घेऊया. विकासाच्या प्रतिमानामध्ये चार मुख्य घटक येतात : (अ) प्रतिमानाचा संकल्पनात्मक गाभा (कन्सेप्युअल कोअर), (ब) ह्या संकल्पनात्मक गाभ्याच्या सभोवती उभी राहणारी प्रतिमानाची सैद्धांतिक बैठक (थेरोटिकल बेस), (क) या दोन घटकांवर आधारित विकासाची व्यूहनीती (स्ट्रॅटेजी अथवा कार्ययोजना) व (ड) ही व्यूहनीती प्रत्यक्षात आणणारे कार्यक्रम, योजना, व प्रकल्प. या मसुद्यामध्ये आपण प्रतिमानाचा संकल्पनात्मक गाभा व व्यूहनीती ह्या दोन घटकांचाच विचार करणार आहोत.

रुढ प्रतिमानानुसार, "विकास म्हणजे आर्थिक विकास" असे समीकरण स्वीकारले जाते. काही वेळा सामाजिक बाबींचा अंतर्भाव विकासाच्या व्याख्येत केला जातो. परंतु हा अंतर्भाव मर्यादित स्वरूपाचा राहिलेला दिसतो. विकासाचे रुढ प्रतिमान प्रामुख्याने दोन तत्वांवर आधारित आहे. पहिले, सतत व जास्तीत जास्त बृहत् आर्थिक वाढ (मॅक्रो इकोनॉमिक ग्रोथ) साधणे आणि दुसरे म्हणजे झिरपा सिद्धांत (ट्रिकल-डाऊन). बृहत् आर्थिक वाढ म्हणजे वस्तू आणि सेवा यांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील उत्पादनामधील वाढ. या वाढीमुळेच नागरिकांना मिळणारे नफा आणि वेतन यात वाढ होऊ शकते.

या आर्थिक वाढीचे दोन मुख्य मार्ग मानले जातात. एक मार्ग म्हणजे आधुनिक कारखानदारीचा विस्तार आणि दुसरा आधुनिक शेतीचा विस्तार. अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरून मोठी उत्पादकता वाढ मिळवणारे, भांडवलसघन, आणि आकाराने मोठे असणारे कारखाने यांचा समावेश आधुनिक कारखानदारीमध्ये होतो. अशा कारखान्यांमुळे वस्तू व सेवांचे उत्पादन प्रचंड प्रमाणात वाढून त्यामधून आर्थिक वाढ होईल असे मानले जाते. आधुनिक शेती म्हणजे रासायनिक खते, कीटकनाशके, सिंचनाचे पाणी, जास्त पीक देणारी सुधारित अथवा संकरित बियाणे यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणारी आणि स्वयंचलित यंत्रे वापरून केली जाणारी शेती होय. ही शेती भांडवलसघन असून केवळ निर्वाहाचे साधन म्हणून नव्हे तर व्यवसाय म्हणून केली जाते. अशा शेतीमुळे जमिनीच्या उत्पादकतेत वाढ होऊन एकूण शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर वाढ होईल असे मानले जाते. अशा तऱ्हेने आधुनिक कारखानदारी व शेती याद्वारे आर्थिक वाढ होऊन देशाचा आर्थिक विकास होईल असे रुढ प्रतिमान मानते.

ही आर्थिक वाढ सर्वत्र न होता काही मर्यादित ठिकाणी होईल आणि नंतर ती समाजाच्या कानाकोपऱ्यात पसरेल असेही मानले जाते. या प्रक्रियेला झिरपा किंवा ट्रिकल-डाऊन असे म्हणतात. आर्थिक वाढीचा झिरपा होण्याचे पुढील दोन प्रमुख मार्ग गृहीत धरले जातात: (१) आर्थिक उपक्रमांची साखळी प्रक्रिया, आणि (२) सरकारी हस्तक्षेपाद्वारे संपत्तीचे फेरवाटप. पहिल्या मार्गानुसार मोठे उद्योगधंदे व आधुनिक शेती यामुळे त्यांना पूरक असणाऱ्या विविध प्रकारच्या मध्यम व लहान आर्थिक उपक्रमांची मालिका निर्माण होईल असे मानले जाते. उदा. एखाद्या ठिकाणी कारखाना सुरु झाला की त्या कारखान्याला लागणारा कच्चा माल पुरवण्याचा व्यवसाय, कच्चा माल वाहून नेण्यासाठी ट्रक, टेम्पो

इ. चा व्यवसाय, ट्रक-टेम्पो यांना इंधन-पुरवठा, त्यांची दुरुस्ती, त्यांच्या वाहकांसाठी तसेच कारखान्यातील कर्मचारी वर्गासाठी हॉटेल्स, या हॉटेल्सला लागणारे दूध, मांस इ.चा पुरवठा करण्यासाठी दुग्ध-व्यवसाय, कुक्कुटपालन असे अनेक दुसऱ्या-तिसऱ्या पातळीवरील आर्थिक उपक्रम कारखान्याच्या उभारणीमुळे सुरु होतील. यामुळे जास्तीत जास्त लोक आर्थिक व्यवस्थेत सामावले जातील आणि याद्वारे नफा व उत्पन्न तसेच त्यातून निर्माण होणारी खरेदी-क्षमता (किंवा क्रयशक्ती) यांचा झिरपा समाजाच्या तळागाळापर्यंत कानाकोपऱ्यापर्यंत पसरलेल असे रुढ प्रतिमान मानते.

झिरपा प्रक्रियेचा दुसरा मार्ग म्हणजे समाजातील दुर्बल घटकांपर्यंत आर्थिक वाढीचा फायदा पोचावा म्हणून सरकारतर्फे केले जाणारे प्रयत्न होत. यामध्ये उत्पन्न जास्त असणाऱ्या व्यक्तींकडून कररूपाने निधी गोळा करून त्यामधून दुर्बल घटकांपर्यंत विविध फायदे पोचवावेत असा प्रयत्न सरकार करते. यामध्ये, दुर्बल समाजगट व व्यक्तींना साहाय्य पुरवणे (उदा. निराधार योजना); या घटकांच्या क्षमता वाढवण्यासाठी प्रयत्न करून त्यातून त्यांना विकास-प्रक्रियेत भाग घेण्यास सक्षम बनवणे (उदा. आश्रमशाळा, आर्थिकदृष्ट्या मागास वर्गातील मुलांना शिष्यवृत्ती इ.) आणि या घटकांना विविध सोयी-सुविधा पुरवणे (उदा. तोटा सोसून एस्.टी.ची सोय करणे, दूर दुर्गम भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्र उभारणे इ.) यांचा समावेश होतो. थोडक्यात, विकासाच्या रुढ प्रतिमानाचा संकल्पनात्मक गाभा म्हणजे 'विकास = आर्थिक वाढ + झिरपा' हे समीकरण. तर, रुढ विकास प्रतिमानातील व्यूहनीतीची चार सूत्रे म्हणजे 'आधुनिक उद्योगातून आर्थिक वाढ', 'आधुनिक शेतीतून आर्थिक वाढ', 'आर्थिक उपक्रमाच्या साखळीतून झिरपा', आणि 'सरकारी हस्तक्षेपाद्वारे झिरपा'. रुढ विकास प्रतिमानाचे हे थोडक्यात चित्र आहे.

भारतातील विकास-प्रक्रिया

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा भारतापुढे अर्थव्यवस्थेची पुढील तीन प्रतिमाने होती: (अ) बाजारव्यवस्थेवर भर देणारे भांडवलशाही प्रतिमान, (ब) केंद्रीय नियोजनावर भर देणारे समाजसत्तावादी प्रतिमान, आणि (क) गाव हे एकक मानणारे, विकेंद्रित स्वरूपाचे गांधीवादी प्रतिमान. यापैकी पहिली दोनही आर्थिक प्रतिमाने मूलतः विकासाच्या रुढ प्रतिमानाचा स्वीकार करणारी होती. पं. नेहरुंच्या नेतृत्वाखाली भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. त्यामध्ये या पहिल्या दोन आर्थिक प्रतिमानांचा समन्वय केला होता. परिणामी, स्वातंत्र्यानंतर भारताने विकासाच्या रुढ प्रतिमानाचा स्वीकार केला असे म्हणावे लागेल. एका बाजूला, प्रामुख्याने उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनासाठी खाजगी क्षेत्र (भांडवलदारांच्या खाजगी मालकीचे कारखाने असणारे) व दुसऱ्या बाजूला, अवजड उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी सार्वजनिक क्षेत्र (सरकारने भांडवल गुंतवलेले उद्योग) अशी विभागणी करण्यात आली. विकासासाठीच्या संसाधनांच्या वाटपासाठी बाजारपेठेवर अवलंबून न राहता, (सोव्हिएत मॉडेलच्या प्रभावामुळे) भारताने त्यासाठी 'राज्यसंस्थेद्वारे नियोजन' करण्याच्या पद्धतीचा स्वीकार केला. पंचवार्षिक योजनांमार्फत हे नियोजन करण्यात येते. औद्योगिकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान या धोरणांचाही जोरदार पुरस्कार करण्यात आला. या सर्व धोरणांमुळे आर्थिक वाढीचे उद्दिष्ट साध्य होऊन लोकांचे जीवनमान सुधारेल अशी अपेक्षा होती.

सुरुवातीच्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात औद्योगिकरणाची प्रक्रिया वेगवान करण्याकडे सर्व संसाधने केंद्रित केली गेली. त्यामुळे या काळात शेतीव्यवस्थेचा विकास बऱ्याच प्रमाणात दुर्लक्षित राहिला.

नंतर मात्र बदलत्या जागतिक सत्ता-समीकरणांमुळे भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण असण्याची गरज भासू लागली. यातून १९६० आणि ७०च्या दशकात शेतीक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवण्यात आला. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवणे या उद्देशाने आधुनिक शेतीला प्रोत्साहन देणारी धोरणे आखण्यात आली. यातून शेतीतील उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढून हरित क्रांतीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात आले. १९८० च्या दशकात आणि त्यानंतर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्र यांच्या वाढीला मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन देण्यात आले. परिणामी, सेवा क्षेत्राचा विस्तार भारतात मोठ्या प्रमाणावर वाढला.

१९९० नंतर भारताने आपली अर्थव्यवस्था खुली करण्याचा निर्णय घेतला. याला नवीन आर्थिक नीतीचा स्वीकार असे म्हटले गेले. यानुसार परदेशी भांडवलाला भारतात उत्पादन व वित्तीय क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची मुभा मिळाली. आयात-निर्यातविषयक धोरणात बदल करून इतर देशातील मालाला आयातीसाठी खुला वाव देण्यात आला. सार्वजनिक उद्योग आणि सार्वजनिक सुविधा यांच्या खाजगीकरणाच्या दिशेने पावले टाकण्यात आली. उत्पादन, वितरण, बँकिंग या क्षेत्रामधील शासनाचा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप व नियंत्रण कमी करून त्याऐवजी या क्षेत्रांवर देखरेखीच्या संरचना लावणे आणि आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण या क्षेत्रांमध्ये सरकारने किमान जबाबदाऱ्या घ्याव्यात अशी व्यवस्था करणे ही 'नवीन आर्थिक धोरणा'मागील मुख्य सूत्रे आहेत. थोडक्यात सांगायचे तर, आर्थिक नीती व त्याअंतर्गत असणारी उदारीकरण, जागतिकीकरण, व खाजगीकरण यासारखी धोरणे म्हणजे रुढ विकास प्रतिमानाचेच पण भांडवलशाहीचा अधिक प्रभाव असणारे एक रूप आहेत. त्यामध्ये आधुनिक उद्योगांद्वारे घडणाऱ्या आर्थिक वाढीचे प्रमाण वेगाने व मोठ्या प्रमाणात वाढवण्यासाठी अर्थव्यवस्थेमध्ये बाजारकेंद्री भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये अभिप्रेत असणारे बदल करणे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे सरकारी हस्तक्षेपाचे (अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठीचा तसेच झिरप्यासाठीचा हस्तक्षेप) प्रमाण खूपच कमी करणे यावर नव्या आर्थिक नीतीमध्ये भर दिला आहे.

या रुढ विकास प्रतिमानाचा वापर करून गेल्या सहा दशकात विकासाच्या उद्देशाने जे काही व्यापक व मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न झाले त्यांची गोळाबेरीज जर मांडायची तर स्वातंत्र्याच्या वेळी देशाची जी आर्थिक व औद्योगिक व्यवस्था होती त्यामध्ये प्रचंड म्हणावी अशी संख्यात्मक व लक्षणीय म्हणावी अशी गुणात्मक वाढ झाली. तीच गोष्ट शेतीक्षेत्राच्या बाबतीत देखील म्हणता येईल. शेतीक्षेत्रात झालेली विशेषतः संख्यात्मक वाढ ही अनेक अर्थाने महत्त्वाची होती. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिक व शेतीच्या विकासाच्या मार्गाने झालेल्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील ह्या वाढीचा फायदा मोठ्या जनसंख्येला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने झाला हे खरे आहे. एकूण आर्थिक वाढीबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय बाबतीतही वेगवेगळ्या प्रकारे सुधारणा झाल्या. उदाहरणार्थ, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या सामाजिक सुविधांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. अनेक दबलेले पिचलेले समाजगत शतकानुशतकाच्या दडपशाहीतून बाहेर पडून आपल्या सामाजिक व राजकीय अधिकारांची मागणी करू लागले. या सान्या कामगिरीबद्दल अनेक भारतीयांना सार्थ अभिमान वाटतो. मात्र हे सारे घडत असतानाच या सान्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक वाढीचा व सुधारणांचा फायदा फार मोठ्या संख्येने असणाऱ्या वंचित समाजघटकांना फारसा झालाच नाही हे देखील एक कटु सत्य आहे. विवेचनात या आधी दिलेले महाराष्ट्राच्या मानवी विकास अहवालातील उदाहरण हे याचा दळदळीत पुरावाच आहे.

रुढ विकासाचे दुष्परिणाम

हे असे का घडते, हे समजून घ्यायला हवे. मुळात विकसित देशांच्या मानाने भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये देशाच्या स्तरावर घडणारी आर्थिक वाढ खूपच कमी प्रमाणात असते. ह्याचे कारण औद्योगिकरण व आधुनिक शेती हे आर्थिक वाढीचे दोन्ही मार्ग, अत्याधुनिक तंत्रशास्त्राचा वापर करणारे व खूप भांडवल लागणारे या अर्थाने भांडवलसघन असतात. विकसनशील देशात तंत्रज्ञान व भांडवल ह्या दोन्ही गोष्टींची टंचाई असल्याने त्यांचा सर्वदूर वापर होऊन देशात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढ व म्हणून आर्थिक वाढ वेगाने घडण्याच्या प्रक्रियेवर मर्यादा येतात. दुसरा मुद्दा झिरप्याचा. त्यातील पहिल्या मार्गाने म्हणजे आर्थिक उपक्रमांच्या साखळी प्रक्रियेमुळे नफा व वेतनासारखे उत्पन्नाचे स्रोत मोठ्या संख्येने निर्माण होतात व त्याद्वारे आर्थिक वाढीचा झिरपा होतो असे मानले जाते. परंतु ह्या साखळी प्रक्रियेतील दुसऱ्या, तिसऱ्या टप्प्यातील उद्योग व व्यवसायांमध्ये देखील मोठ्या कंपन्या उतरतात व ते व्यवसाय आपल्या ताब्यात घेतात व त्यांचे यांत्रिकीकरण करतात. (उदा. हिंदुस्थान लिट्हर कडून मोठ्या प्रमाणात सॉस/केचपसाठी टोमॅटो विकत घेतला जाणे किंवा हैद्राबादच्या मोठ्या, भांडवल-सघन कुक्कुटपालन कंपन्यांकडून कोकणातील एन्ऱॉनलगतच्या भागात कोंबड्यांचा पुरवठा केला जाणे.) या अशाप्रकारे, दुसऱ्या व तिसऱ्या टप्प्यांवरील उद्योगांचे यांत्रिकीकरण झाल्याने या उद्योगातून मालकांना मिळणारा नफा तसेच भांडवली वस्तूवर होणारा खर्च यांच्या तुलनेत कामगारांना मिळणाऱ्या एकूण वेतनाचे प्रमाण कमी असते. अर्थव्यवस्थेतील ह्या वास्तवांमुळे साखळी प्रक्रियेतून संपत्ती व उत्पन्नाचा झिरपा वंचित गटांपर्यंत फारसा होत नाही.

झिरप्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे होणाऱ्या संपत्तीच्या फेरवाटपाचा. या मार्गाने परिणामकारकरीतीने झिरपा होण्यात अनेक अडचणी असतात. यासाठी आवश्यक असणारा निधी कराच्या रूपाने जमा केला जातो. मात्र, करचुकवेगिरी व इतर अनेक कारणांमुळे मूळात सरकारला मिळणारे कराचे उत्पन्न तुलनेने खूपच कमी असते. शिवाय, त्यामध्ये भ्रष्टाचार, उधळपट्टी, वशिलेबाजी, नासाडी, योजनांचे चुकीचे आरेखन (डिझाईन) या दोषांमुळे उपलब्ध निधीतून सरकारी योजनांद्वारे जो खर्च होतो त्यातून शोषित-वंचित वर्गाला प्रत्यक्षात पोचणाऱ्या फायद्यांचे प्रमाण फारच मर्यादित असते. देशाच्या पंतप्रधानांनीच हे प्रमाण फक्त १५ टक्क्यांपर्यंत आहे असे जाहीर विधान एकदा केले होते.

अशाप्रकारे, रुढ विकासाच्या मार्गाने आधुनिक उद्योग व आधुनिक शेती, त्यासाठीचे शहरीकरण ह्या प्रक्रिया चालू राहतात. त्यातून विकास होत आहे असे चित्र उभे राहते. मात्र त्याचा फायदा फारच थोड्या समाजघटकांना होतो. ह्या सऱ्या विकासापासून शोषित-वंचित समाजघटक पिढ्यान्पिढ्या दूर राहतात. त्यांच्यासाठी विकासाच्या ह्या मार्गाचा वापर स्वतःच्या उन्नतीसाठी करणे अशक्य असते.

पण रुढ विकासातून निर्माण होणाऱ्या समस्या एवढ्यापर्यंत थांबत नाहीत. ज्याचा फायदा केवळ ठराविक समाजघटकांना होतो अशा या रुढ विकासातील आर्थिक वाढीचा मोठा फटका थेट तसेच अप्रत्यक्षपणे आधीच शोषित-वंचित असणाऱ्या समाजसमूहांना बसतो. आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या आधुनिक कारखाने व आधुनिक शेती (ज्यात मुख्यतः रासायनिक खते व कीटक नाशके वापरली जातात) यामुळे मोठ्या प्रमाणावर जल, वायू, व जमिनीचा थेट व अप्रत्यक्षपणे वापर होतोच पण त्याबरोबर त्यांचे प्रदूषण देखील होते. यामुळे शेतजमिनी, जंगले, नद्या, खाड्या, शेती यासारख्या

संसाधनावर विपरित परिणाम होतात. परिणामी, या संसाधनांवर उपजीविकेसाठी अवलंबून असणाऱ्या शोषित-वंचित लोकांच्या जगण्यावर त्यांचे गंभीर परिणाम होतात. आधुनिक कारखाने, आधुनिक शेती, शहरीकरण यामुळे अशा कुटुंबांचे विविध प्रकारे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, पूर्णतः वा अंशतः विस्थापन होत असते व ह्याचाही तीव्र परिणाम त्यांच्या उपजीविकांवर होत असतो. या अशा विविधांगी विस्थापनाची अनेक उदाहरणे देता येतील. आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक ती वीज व पाणी शहरे व उद्योगांना पुरवण्यासाठी बांधण्यात येणाऱ्या मोठ्या धरणांमुळे आदिवासी व इतर शोषित-वंचितांचे होणारे थेट व पूर्णतः विस्थापन हे विस्थापनाचे केवळ एक रूप आहे.

मात्र, या थेट व पूर्ण विस्थापनाइतकेच अप्रत्यक्ष व अंशतः विस्थापनही विकासाच्या रूढ उपक्रमांमुळे होत असते व ते शोषित-वंचितांच्या उपजीविकांवर तितकेच विध्वंसक परिणामही करते. उदाहरणार्थ, मुंबई शहराला पाणी पुरवठ्यासाठी ठाणे जिल्ह्यातील काही तालुक्यातले पाणी तलावात अडवून नळावाटे शहरात नेले जाते. हे पाणी मुंबईला गेल्यामुळे स्थानिकांना त्यांच्या भागात शेती व उद्योग करण्यासाठी पाणी मिळणे अशक्य ठरते. स्थानिक पाण्यासारख्या जीवनदायी संसाधनावर अवलंबून असणाऱ्या त्यांच्या उपजीविकेच्या उपक्रमांना त्याचा फटका बसतो. परिणामी, मुंबईच्या उपनगरामधल्या झोपडपट्ट्यात राहून मिळेल ते काम करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर उरत नाही. अप्रत्यक्ष विस्थापनाचे दुसरे उदाहरण म्हणजे स्थानिक विकासासाठी निधी उपलब्ध नसल्याने होणाऱ्या विस्थापनाचे. मुंबई पुण्यासारखी शहरे उभारण्यासाठी, तिथल्या उद्योगधंद्यासाठी, त्यांच्या गरजा पुरवण्यासाठी लागणारे वीजप्रकल्प, धरणे, रस्ते, उड्डाणपूल उभारण्यासाठी, ऊसासारख्या शेतीला खात्रीचे पाणी पुरवण्यासाठी, जो सरकारी निधी गुंतवला गेला त्यामुळे महाराष्ट्राच्या फार मोठ्या भागात ठाण मांडून बसलेल्या दुष्काळाला हटवण्यासाठी, तेथील शेतकऱ्यांना किमान एका खाद्यपिकासाठी पाणी मिळावे यासाठी आवश्यक ते उपाय करण्यासाठी निधी उरला नाही. परिणामी, ह्या भागातल्या पिढ्यान्पिढ्या दुष्काळात होरपळणाऱ्या शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी विकून/टाकून देऊन मुंबई-पुण्यात स्थलांतरीत होण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

नवीन आर्थिक नीती व उजाखा धोरणांमुळे वंचित समाजघटकांची स्थिती आणखीनच व वेगाने बिघडताना दिसते आहे. आधुनिक उद्योगांच्या वाढीद्वारे आर्थिक वाढीचा वेग वाढवण्यासाठी जी आर्थिक, वित्तीय, मुद्राविषयक (मॉनेटरी) व राजस्वविषयक (फिस्कल) धोरणे अंमलात आणली गेली त्याचा अप्रत्यक्षपणे पण खोलवर फटका वंचित वर्गाला बसतो आहे. एवढेच नव्हे तर 'विशेष आर्थिक क्षेत्रा'सारख्या (सेझ) धोरणांमुळे शेतजमिनीचे हरण व त्यामुळे शेतीव्यवस्थेवर असणाऱ्या सर्वांचेच विस्थापन याचा वेगही मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. त्यातही वंचित वर्गाला सेझसारख्या धोरणांचा बसणारा फटका विविध कारणांनी अधिकच जीवघेणा ठरतो आहे. एका बाजूला बहुतेक वंचित कुटुंबांच्या नावाने जमिनीचा कायदेशीर अधिकार नसल्याने त्यांना कोणताही नुकसानभरपाई मिळत नाही. दुसऱ्या अंगाने त्यांच्या आर्थिक शैक्षणिक व सामाजिक क्षमता अत्यंत मर्यादित असल्याने त्यांना नव्या रचनेतील नव्या संधीचा फायदा करून घेणेही शक्य नसते.

सारांशाने सांगायचे तर, रूढ विकास प्रतिमानानुसार आर्थिक वाढीसाठीच्या उपाययोजनांचा थेट अथवा अप्रत्यक्ष फायदा शोषित-वंचितांना मिळत नाही. अथवा झिरप्याच्या दोन्ही मार्गानेही विकास अथवा विकासाचे फायदे त्यांच्यापर्यंत पोचत नाहीत. याउलट आर्थिक वाढीसाठीच्या उपाययोजनेचा

थेट अथवा अप्रत्यक्षपणे मोठा फटका विविध शोषित-वंचित समूहांना बसतो हे आता स्पष्ट झाले आहे. नवीन आर्थिक धोरणामुळे ह्या दोन्ही प्रक्रिया अधिकच तीव्र झाल्याचे दिसून येते. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर रुढ विकासाचे ‘‘विकास = आर्थिक वाढ + झिरपा’’ हे संकल्पनात्मक समीकरण प्रत्यक्षात ‘‘ विकास = वेगाने व जास्तीत जास्त आर्थिक वाढ व त्यासाठी आधुनिक उद्योगांची (कोणतीही किंमत देऊन) वाढ’’ असे अंमलात येते.

उजाखा धोरणे : विविधांगी परिणाम

राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच बाबतीतल्या वंचितांच्या दृष्टिकोणातून जाणवणाऱ्या निराशाजनक स्थितीमध्ये एक आणखी विपरित घटक म्हणजे उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरणाच्या (उजाखा) धोरणांचा. ह्या विषयावर सर्वच माध्यमांतून सविस्तर चर्चा झाली असल्याने त्यावर येथे विस्ताराने चर्चा केलेली नाही. मात्र ह्या मसुद्यातील मांडणीला संदर्भ मिळावा म्हणून उजाखा धोरणांच्या विविधांगी आक्रमणाचा व त्याच्या परिणामांचा केवळ उल्लेख येथे करत आहे.

- ▶ बहुराष्ट्रीय कंपन्या व देशी बड्या कंपन्यांच्या आर्थिक व सांस्कृतिक आक्रमणाची तीव्रता, व्यापकता, व खोली या सर्वांमध्ये उजाखामुळे मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.
- ▶ समाजातील सर्वच थरांमधील विचारचर्चामध्ये व मानसिक धारणांमध्ये बाजारकेंद्री अर्थशास्त्राचा प्रभाव व स्वीकार वाढला आहे.
- ▶ केवळ उच्चवर्गीय मध्यमवर्गीयांनाच नव्हे तर वंचित समाजघटकांमधील शिक्षित मंडळींनाही माहिती तंत्रज्ञान व उजाखामुळे उघडणाऱ्या नव्या उद्योगांमधील नव्या रोजगार संधींचे भले मोठे गाजर दिसते आहे. त्यामुळे भलेभलेही भुललेले व हुरळलेले दिसतात.
- ▶ उजाखा धोरणांमुळे वंचित वर्गांना जाणवणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या अभावांची तीव्रता वाढते आहे. आणि त्याचवेळी काही थोडक्यांच्या हाती होणारे संपत्तीचे केंद्रीकरण देखील वाढते आहे.
- ▶ उजाखा धोरणांमुळे मोठी शक्ती मिळून सुसाट सुटलेला सांस्कृतिक बाजारीकरणाचा झंझावात समाजामध्ये वेगाने पसरतो आहे.
- ▶ सर्वच राजकीय पक्षांकडून उजाखाचा वाढता स्वीकार होतो आहे. उजाखामुळे राज्यसंस्थेचे एकप्रकारे खच्चीकरण होते आहे. व त्यामुळे वंचितांचे राजकीय व आर्थिक खच्चीकरण देखील वेगाने होते आहे.
- ▶ देशाच्या आर्थिक व्यवहाराचा ताबा घेणारे वित्तीय भांडवल नामक फारसे कोणालाच उलगाडा न झालेले नवीन हत्यार आता उजाखावाद्यांच्या हाती आले आहे.

सर्वसाधारण जनतेवर व विशेषतः वंचितांवर होणाऱ्या उजाखा धोरणांच्या विविधांगी आक्रमणाच्या काही अंगांची ही झलक. परिवर्तनाची व विकासाची चर्चा करताना या साऱ्याची शक्य तेवढी ओळख करून घेऊन त्याचा संदर्भ ठेवणे हे खरेतर आवश्यक आहे.

पर्यायी विकासाची मूल्ये, उद्दिष्टे, व टप्पे

या सान्या पार्श्वभूमीवर विकासाच्या पर्यायी प्रतिमानाकडे पाहायला हवे. विकासाचे भरीव फायदे प्रामुख्याने आणि प्राधान्याने वंचितांना व्हावेत व त्यांना विकासाचे कोणतेही दुष्परिणाम भोगावे लागू नयेत यादृष्टीने विकास प्रतिमानाची उभारणी व्हायला हवी. रुढ विकास प्रतिमानाच्या आजवरच्या अनुभवातून शिकून पर्यायी प्रतिमानाची पद्धतशीरपणे व टप्प्याटप्प्याने उभारणी करायला हवी. त्यासाठी मूल्यात्मक पाया, संकल्पनात्मक गाभा, व्यूहनीती, व त्या व्यूहनीतीवर आधारित योजना, कार्यक्रम, संस्थात्मक रचना या अंगाचा विचार करावा लागेल. या सान्या अंगांची सविस्तर व तपशीलवार चर्चा या मसुद्याच्या मर्यादामध्ये करता येणे शक्य नसले तरी त्या टप्प्यांचा व अंगांचा उल्लेख व थोडे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न मसुद्याच्या या पुढच्या भागात केला आहे.

पर्यायी विकासातील टप्पे

विकासाच्या पर्यायांची उभारणी करण्याचे आव्हान खूप मोठे आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्याला जे घडावेसे वाटते त्याबद्दलचे आदर्श चित्र व सध्याची परिस्थिती यामध्ये असलेला मोठा फरक. त्यामुळे आपण आपल्या आदर्शांबद्दल बोलू लागलो की इतरांना व आपल्यालाही ते सारे खूप 'हवेतले' किंवा अशक्य कोटीतले आहे असे वाटू लागते व त्या चर्चेतील प्रस्तुतता (रिलेव्हन्स) निघून जातो. परिणामी, विकासाच्या पर्यायांबद्दलच्या चर्चा बऱ्याच वेळा ह्या अडथळ्याशी येऊन थांबतात. तसे घडू नये म्हणून पर्यायी विकासाच्या मार्गावरचा प्रवास अनेक टप्प्यांचा असावा असा विचार आम्ही केला. त्यातील अंतिम टप्पा म्हणजे युटोपिआ किंवा आदर्श स्थिती. 'आदर्श समाजव्यवस्था कशी असावी?' याबाबतचे आपल्या मनात असणारे स्वप्न म्हणजे युटोपिआ.

युटोपिआ किंवा आदर्श स्थितीची दूरस्थता किंवा अप्राप्यता लक्षात घेऊन पर्यायी विकासाच्या त्या अंतिम टप्प्यावर पोहोचण्याआधीच्या वाटचालीत अनेक टप्पे आपण विचारात घ्यायला हवेत. विकासाचा सध्याचा रुढ मार्ग सोडून पर्यायी विकासाच्या दिशेने जाताना अगदी सहज नव्हे पण जोरदार प्रयत्न केल्यावर आपण जेथे पोहोचू शकू असा पहिला टप्पा किंवा स्थिती म्हणजे संक्रमणाचा पहिला टप्पा. हा असा टप्पा असेल की जो गाठणे आजच्या स्थितीच्या संदर्भात पाहिल्यास कठीण वाटेल पण अशक्य आणि अव्यवहार्य वाटणार नाही. मात्र ह्या टप्प्यावर गेल्यावर युटोपिआ किंवा आदर्शाची स्थिती गाठणे हे जास्त संभव वाटेल किंवा थोडे आणखी सोपे होईल. सध्याच्या परिस्थितीतून निघून युटोपिआच्या स्थितीत पोचण्यापर्यंतच्या काळाला संक्रमणाचा काळ असे म्हणता येईल. युटोपिआ किंवा आदर्श स्थितीत पोहोचण्याच्या वाटेवर असे अनेक संक्रमणाचे टप्पे आपल्याला घ्यावे लागतील.

ह्या मसुद्यामध्ये संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळावर लक्ष केंद्रित केले आहे. ह्या काळात आर्थिक व्यवस्थेची (म्हणजे वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन, वितरण, व वापर या संबंधातील व्यवस्थेची) रचना कशी बदलत जावी याची चर्चा येथे केली आहे. ही चर्चा करताना सध्याच्या परिस्थितीमुळे येणाऱ्या

मर्यादांचे भान एका बाजूने ठेवताना युटोपिआच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी आवश्यक त्या गोष्टी शक्य त्या प्रमाणात साध्य करण्याची गरजही लक्षात घेतली आहे.

मूल्यात्मक पाया

विकासाच्या पर्यायी प्रतिमानाचा मूल्यात्मक पाया नेमकेपणे ठरवणे हे मोठे आव्हानात्मक काम आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे विकासाच्या पर्यायांचा शोध घेणाऱ्या मंडळींच्या विचारसरणीमध्ये मोठे वैविध्य आहे. ह्या विविध विचारसरणीतील मूल्यचर्चेमध्ये अनेक लहान-मोठे भेद आहेत; वेगवेगळ्या अर्थछटा, वेगवेगळे संदर्भ आहेत. त्यांची चर्चा विस्ताराने याआधी अनेकदा झाली आहे. त्या साऱ्या चर्चेचा परामर्षही घेणे देखील या मसुद्याच्या मर्यादित शक्य होणार नाही. मात्र त्या साऱ्या चर्चेतून या मसुद्याच्या मांडणीला दिशादर्शन व्हावे यासाठी उपयुक्त असे सूत्र काढता येईल असे वाटते. या साऱ्या पार्श्वभूमीवर, “जात, वर्ग, लिंगभाव, निसर्ग या सर्व माध्यमांतून होणाऱ्या शोषणाचा अंत” हे सूत्र पर्यायी विकासाच्या मांडणीसाठीची किमान व पायाभूत मूल्यधारणा म्हणून स्वीकारून या मसुद्यातील पुढील विवेचन केले आहे.

संक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यातील विकासाची उद्दिष्टे

वरील मूल्यधारणेच्या आधारे संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळात विकासाची उद्दिष्टे काय असावीत याकडे आपण वळूया. आज भारतातील परिस्थिती पाहता, “सर्वांचा, सर्वांगीण व आदर्श असा विकास घडावा” हे व्यापक व महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट समोर ठेवणे हे संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळात अनेक कारणांनी व्यवहार्य ठरणार नाही. एकतर, ते उद्दिष्ट खूपच व्यापक व सर्वांगीण आहे. दुसरे म्हणजे त्यातला प्राधान्यक्रम (म्हणजे, आधी कोणाचा, व आधी कोणत्या बाबतीतला विकास?) स्पष्ट नाही. परिणामी, ज्यांचा विकास व्हायला पाहिजे त्यांचा विनाश व ज्यांचा आधीच भरपूर विकास झाला आहे त्यांच्याकडे अधिकाधिक समृद्धी हे आज विकासाच्या नावाखाली जे घडताना दिसते आहे तेच घडत राहिल.

ह्या साऱ्या विकृतींचे मूळ रुढ विकास प्रतिमानाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये एकमेव ठरणाऱ्या उद्दिष्टामध्ये आहे. ‘आर्थिक वृद्धी किंवा वाढ’ (म्हणजेच वस्तू व सेवांची विपुलता) ह्या एकमेव व एका अर्थाने अमूर्त (अॅबस्ट्रॅक्ट) उद्दिष्टाच्या मागे लागल्याने व त्यासाठी कोणतीही किंमत देऊन आधुनिक उद्योगांची वाढ हे एकमेव सूत्र स्वीकारल्याने रुढ विकासातून गरीबी, वंचितता, पर्यावरणीय विध्वंस, सामाजिक विषमता, राजकीय दमन, सांस्कृतिक स्खलन यासारखे प्रश्न उभे राहिले आहेत.

त्यामुळे पर्यायी विकासाच्या उद्दिष्टांमध्येही नेमकेपणा आणणे व त्यात प्राधान्यक्रम ठरवणे आवश्यक आहे. ह्या दोन बाबी लक्षात घेऊन येथे संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळातील आर्थिक विकासाची चर्चा केली आहे. (नंतरच्या काही परिच्छेदांमध्ये विकासाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक उद्दिष्टांविषयी संक्षेपाने चर्चा केली आहे. ह्या मसुद्याचा रोख विशेषकरून विकासाच्या आर्थिक अंगावर असल्याने आर्थिक उद्दिष्टावर जास्त भर दिला आहे.)

“सर्व वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता किंवा खात्री देणे” हे प्रथम प्राधान्याचे (म्हणजे सर्वात आधी साधावयाचे) उद्दिष्ट मानले जाणे गरजेचे आहे. विकासाच्या ह्या प्राधान्याच्या उद्दिष्टाभोवती

उभ्या राहिलेल्या विकासनीतीला वंचिताभिमुख असे म्हणता येईल. येथे काही स्पष्टीकरणे द्यायला हवीत. प्रथम म्हणजे “उपजीविका मिळवणे म्हणजे किमान गरजा भागवून जगणे” अशी व्याख्या येथे गृहीत धरलेली नाही. त्याऐवजी, “उपजीविका म्हणजे समाधानी व सन्मानपूर्ण जीवन” अशी व्याख्या येथे गृहीत धरली आहे. अशा समाधानी, सन्मानपूर्ण जीवनाचे चित्र कसे असेल? त्यात पुरेसे व पौष्टिक अन्न, वस्त्र, पिण्याचे शुद्ध स्वच्छ पाणी, सर्व ऋतूंमध्ये पूर्ण संरक्षण/निवारा देईल असे घर, योग्य, पुरेशी, व वेळेवर मिळणारी वैद्यकीय मदत, आणि घरातील सर्व मुलांना पुरेसे शिक्षण यांचा समावेश व्हायला हवा. ह्या सान्या गरजा पूर्ण होणे म्हणजे ‘उपजीविकेची पूर्ती होणे’ असे म्हणता येईल.

यातील दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे उपजीविकेची ‘सुरक्षितता.’ ही बाब अनेक परिवर्तनवादी अभ्यासक व कार्यकर्तेही लक्षात घेत नाहीत असे दिसते. अनेक अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले आहे की उपजीविकेची खात्री किंवा सुरक्षितता ही शोषित-वंचितांची सर्वात मोठी काळजी अथवा व्यावहारिक आणि मानसिक गरज असते. आधीच अभावग्रस्त असणाऱ्या शोषित कुटुंबांच्या उपजीविकेवर अस्मानी, सुलतानी, व शारीरिक संकटांमुळे सहजी भरून न येणारे असे आघात सतत होत असतात. आजारपण, अपघात, मृत्यू अशा कौटुंबिक; अवर्षण, पूर यासारख्या नैसर्गिक; व दंगलीसारख्या सामाजिक आघातांचा यामध्ये समावेश करता येईल. या आघातांच्या काळामध्ये त्यांच्या उपजीविका भागत नाहीत. त्या काळात उपजीविकेच्या पूर्तीसाठी अनेकदा त्यांना त्यांच्या उत्पन्नाची साधने (उदा. गाय-शेळ्या) विकारी लागतात किंवा कर्जे काढावी लागतात (बहुतेकदा सावकाराकडून). पहिल्या आघातामधून सावरता सावरता दुसरा आघात होतो. कर्जाचा बोजा वाढत जातो. उत्पन्नाची साधने कमीकमी होत जातात. अशाप्रकारे ही कुटुंबे गरीबी व मिंधेपणाच्या दुष्टचक्रात परत परत ढकलली जातात.

अशा अस्मानी, सुलतानी वा शारीरिक संकटांच्या काळात कुटुंबाची उपजीविका भागवण्यासाठी पुरेसे प्रयत्न करणे कुटुंबातील व्यक्तींना शक्य नसते. किंवा त्यांनी प्रयत्न केले तरी उपजीविकेसाठी आवश्यक गोष्टी मिळवणे त्यांना शक्य नसते. अशा कठीण काळातदेखील वंचित कुटुंबाची उपजीविका सुरळीत सुरु राहिली पाहिजे. असे घडल्यास त्या कुटुंबांची उपजीविका सुरक्षित झाली किंवा त्या कुटुंबाला उपजीविकेची सुरक्षितता मिळाली असे म्हणता येईल. संकटाच्या काळातही उपजीविका सुरळीत चालण्यासाठी त्या काळात मोडून किंवा विकून वापरता येईल अशा वस्तू किंवा उपजीविकेसाठी लागणाऱ्या वस्तूंचे राखीव साठे त्या कुटुंबाकडे असायला हवेत. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर, उपजीविका सुरक्षित होण्यासाठी संकटकाळात विकण्यासारखी (स्थावर किंवा जंगम अशी) मालमत्ता (अॅसेट) अथवा वापरण्यासाठी बेगमी (स्टॉक) त्या वंचित कुटुंबाकडे असली पाहिजे. ही मालमत्ता व बेगमी तयार होण्यासाठी संकट नसतानाच्या काळातील कामातून त्यांना एवढे उत्पन्न मिळायला हवे की त्यातून त्यांना त्यांच्या नेहमीच्या गरजा भागवून उरलेल्या वाढव्यातून (सरप्लस) मालमत्ता व बेगमी तयार करता येईल.

‘शोषित-वंचितांच्या उपजीविका सुरक्षितते’च्या उद्दिष्टाचे महत्त्व नीटपणे लक्षात घ्यायला हवे. अशा प्रकारची सुरक्षितता मिळाल्यास गरीबी व मिंधेपणाच्या दुष्टचक्रातून सुटका करून घेणे वंचित कुटुंबांना शक्य होईल. त्या दुष्टचक्रात परत अडकू नये यासाठी आवश्यक तो संघर्ष करण्याइतके मानसिक व इतर बळ तसेच त्यासाठी आवश्यक ते स्वातंत्र्य त्यांना मिळू शकेल. म्हणजेच, उपजीविका

सुरक्षितता मिळाली की त्यांना आर्थिक स्वायत्तता, मानसिक बळ, व विचार करण्यासाठी उस्त व सवड मिळू लागेल. असे झाले की कुटुंबांची आर्थिक व इतर बाबतीत प्रगती करण्याची आकांक्षा जागी होईल. त्या आकांक्षांच्या पूर्तीसाठी म्हणजेच भविष्यातील लाभांसाठी प्रयत्न करण्यासाठी वर्तमानात मानसिक, शारीरिक, आर्थिक गुंतवणूक करण्याची प्रेरणा व त्यासाठीचा आत्मविश्वास जागा होईल. अशाप्रकारे 'उपजीविका सुरक्षितता' ही शोषित-वंचित कुटुंबांच्या प्रगतीचे दरवाजे उघडण्याची गुरुकिल्ली ठरेल असे वाटते.

या उद्दिष्टाच्या आधारे विचार करू लागल्यावर आपण विकासाचे सध्याचे प्रतिमान वंचितांच्या संदर्भात तरी स्पष्टपणे नाकारतो. झिरपाआधारित विकासाचे प्रतिमान नाकारल्यावर 'शहरी औद्योगिक व्यवस्थेची वाढ (किंवा आर्थिक वाढ) म्हणजे विकास' हे जुने समीकरण स्पष्ट व नेमकेपणाने तोडले जाईल. म्हणजेच, आर्थिक वाढ व विकास ह्या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत हे स्पष्ट होईल. हे द्वैत (भिन्नता) प्रस्थापित केल्यावर विकासाच्या नावावर आर्थिक वाढ अथवा शहरी औद्योगिक वाढ करीत राहणे व त्याद्वारे विकासाच्या नावावरच वंचितांचा विकास आणखीनच दुष्कर करणे याला शह देणारी मांडणी विकसित करणे शक्य होईल. (मात्र हे द्वैत दाखवणे म्हणजे विकासासाठी 'आर्थिक वाढी'ची गरज पूर्णपणे नाकारणे असे नाही हे लक्षात घ्यायला हवे.)

आपल्या भोवतालचे वास्तव पाहिल्यावर विकासाच्या केवळ आर्थिक अंगाचे पर्यायी उद्दिष्ट ठरवणे एवढे पुरेसे ठरणार नाही. समाजातील विषमता, राजकीय एकाधिकारशाही, पर्यावरणीय विध्वंस, आणि सांस्कृतिक असहिष्णुता यांची दखल आपल्याला घ्यावीच लागेल. त्यासाठी आधी उल्लेखिलेल्या पर्यायी आर्थिक उद्दिष्टाच्या बरोबरीने एकसाथ गाठण्याची इतर पर्यायी उद्दिष्टे निश्चित करावी लागतील.

सामाजिक विषमतेचा मुद्दा घेतल्यास विकासाचा विचार करताना सामाजिकदृष्ट्या शोषित-वंचित अशा समाजगटांना (म्हणजे दलित, आदिवासी, स्त्रिया, व अल्पसंख्य इ.) विकासदृष्ट्या वंचितांच्या यादीत प्राधान्याने स्थान मिळणे व त्यांच्या उपजीविकेच्या सुरक्षिततेची प्राधान्याने काळजी घेणे हे ओघाने येते. पण सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढण्यासाठी अशा गटांना परिणामकारक असे कायद्याचे संरक्षण देणे आणि ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी सरकारच नव्हे तर समाजातील सर्व संस्थांनी व सर्व समाजघटकांनी सक्रिय व आग्रही राहणे हे देखील विकासाचे एक प्राधान्याचे उद्दिष्ट ठरवावे लागेल.

याचप्रमाणे राजकीय विषमता व एकाधिकारशाही मोडून काढण्यासाठी केवळ मताधिकार पुरेसा नाही. तर सर्वसामान्य जनतेचे आणि शोषित-वंचित समाजघटकांचे शासनाच्या कारभारावर व विशेषतः विकासाच्या प्रक्रियेवर नियंत्रण आणणे हे विकासाचे प्राधान्याचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. त्यासाठी ७३वी घटनादुरुस्ती, पंचायत राज्य कायदे, आदिवासी स्वशासन कायदा, माहितीच्या अधिकाराचा कायदा ह्यासारख्या प्रावधानांची परिणामकारक अंमलबजावणी करणे आवश्यक ठरेल.

पर्यावरणाच्या बाबतीत केवळ त्याचा विध्वंस थांबवणे हे आताच्या परिस्थितीत पुरेसे ठरणार नाही. तर विकासासाठीच्या प्रयत्नांनंतरही माणूस व निसर्ग याचे नाते दोघांनाही अधिक जीवनदायी ठरेल अशा रीतीने विकासाचे पर्यायी प्रतिमान घडवणे ही काळाची गरज आहे. या अर्थाने निसर्गस्नेही अथवा पर्यावरणस्नेही विकास हे उद्दिष्ट देखील समोर ठेवावे लागेल.

त्याचप्रमाणे वाढत्या सांस्कृतिक असहिष्णुतेच्या आजच्या वातावरणामध्ये वैयक्तिक व सामूहिक पातळीवर सांस्कृतिक अस्मिता/ओळख जपण्याचे स्वातंत्र्य सर्वांना, विशेषतः अल्पसंख्यांकांना, असणे हे देखील विकासाचे एक प्राधान्याचे उद्दिष्ट असेल. तेव्हा ही सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विकासाची उद्दिष्टे आधी मांडलेल्या 'सुरक्षित उपजीविकेच्या' आर्थिक उद्दिष्टांच्या बरोबरीने प्राधान्याची म्हणून स्वीकारावी लागतील.

ही सारी उद्दिष्टे 'एकसाथ गाठावयाची अशी प्राधान्याची उद्दिष्टे' म्हणून मान्य केल्यावर मग विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट कोणते? हा प्रश्न उभा राहतो. त्याचे उत्तर आत्ताच व समाजातील एक दोन घटकांनी वा गटांनी देण्यापेक्षा खरेतर ते उत्तर उपजीविका सुरक्षिततेचा पहिला टप्पा गाठल्यावर सर्वांनी मिळून शोधणे योग्य ठरेल. त्या टप्प्यावर सबलीकरण झालेल्या, समाधानी, व स्वतंत्र अशा पूर्ववंचित घटकांच्या पुढाकाराने त्या त्या ठिकाणच्या समाजसमूहांनी विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट ठरवणे अधिक योग्य ठरेल. मात्र तरीही केवळ दिशादर्शनासाठी अंतिम उद्दिष्टाची मांडणी करावयाची झाल्यास असे म्हणता येईल की "सर्वांना, सर्वार्थांनी स्वतंत्र, समृद्ध, व सन्मानपूर्ण जीवन जगता येणे" हे विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट असावे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर जात, लिंगभाव, वर्ग, निसर्ग ह्या साऱ्या माध्यमातून होणाऱ्या शोषण व दमनाचा अंत करण्याचे उद्दिष्ट धरून समतावादी व पर्यावरणरसनेही विकास मार्गावरची वाटचाल व्हायला हवी.

१. संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्था : उद्दिष्ट व मुख्य सूत्र

पर्यायी विकासाच्या उद्देशानुसार सुरवातीच्या संक्रमण काळातील पर्यायी आर्थिक व्यवस्था कशी घडवावी ह्याची चर्चा संक्षेपाने येथे केली आहे. प्रथम अशा पर्यायी आर्थिक रचनेमागील उद्दिष्ट व महत्त्वाची सूत्रे कोणती असतील याची थोडक्यात मांडणी केली आहे.

आर्थिक व्यवस्थेची रचना आणि त्यावरील विविध बंधने व मर्यादा ह्यांची आखणी करताना त्यामागील आपले उद्दिष्ट काय आहे याचीसुद्धा स्पष्टता असायला हवी. अशी स्पष्टता असल्यावर आपल्याला नेहमी पडणाऱ्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे त्यातून देता येतील. उदा. व्यापारी शेती हवी का नको? माहिती तंत्रज्ञान हवे का नको? अवजड उद्योगाचे नेमके स्थान काय? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे आर्थिक व्यवस्थेची रचना करताना आपल्याला द्यावी लागतील. संक्रमणकाळात गाठावयाच्या पहिल्या प्राधान्याच्या उद्दिष्टातून आपल्याला आर्थिक व्यवस्था उभारण्यामागचे उद्दिष्ट व मुख्य सूत्रे कोणती असावीत याचे स्पष्टीकरण मिळेल.

"शोषित-वंचित घटकांना उपजीविकेची सुरक्षितता देणे" ह्या संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेच्या घडणीमागील उद्दिष्टाची पुढील पायरी म्हणून संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश किंवा कार्यहेतू पुढील प्रमाणे मांडता येईल. 'समाजाच्या, विशेषतः शोषित-वंचित घटकांच्या, भौतिक गरजा पूर्ण करणे तसेच त्यांच्या इतर गरजांसाठी आवश्यक त्या भौतिक वस्तू व सेवा निर्माण करणे व पुरवणे ह्या आर्थिक व्यवस्थेच्या जबाबदाऱ्या आहेत' असे या संदर्भात म्हणता येईल. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे, तर आर्थिक व्यवस्था ही सर्व माणसांच्या व विशेषतः शोषित-वंचितांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी असली पाहिजे, केवळ नफ्यासाठी नव्हे.

ज्या अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या आम्ही सविस्तर मुलाखती घेतल्या त्यातून या उद्दिष्टाला पूरक अशी पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेतील काही मुख्य सूत्रे पुढे आली. त्यातील काही सूत्रे येथे मांडली आहेत. अर्थात ही सूत्रांची यादी संपूर्ण आहे असा अजिबात दावा नाही. परंतु पर्यायी आर्थिक रचनेबाबत स्पष्टता येण्यास त्यांची मदत होईल असे वाटते.

- ▶ सध्याच्या शोषित-वंचित समाजघटकांना पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये प्राधान्याचे व केंद्रीय स्थान मिळाले पाहिजे.
- ▶ विकासाच्या रूढ प्रतिमानात सांगितलेला झिरपा सिद्धांत प्रत्यक्षात काम करीत नाही. तेव्हा समाजाच्या तळात व कानाकोपऱ्यामध्ये सर्वदूर पसरलेल्या सर्व वंचितांचा विकास घडवून आणण्यासाठी थेट व प्राधान्याने प्रयत्न करणे आणि त्याद्वारे संपूर्ण समाजाच्या विकासाकडे जाणे ही पर्यायी विकासाची दिशा असली पाहिजे.
- ▶ वंचितांच्या आजच्या स्थितीपासून सुरुवात करून, त्यांच्या विकासासाठी त्यांना मुळापासून उखडण्याचा आग्रह न धरता (कारण त्या मुळांतूनच त्यांना जगण्याची, झगडण्याची शक्ती प्राप्त होत असते) त्यांचा विकास घडवणे हे वंचिताभिमुख विकासाचे महत्त्वाचे सूत्र असले पाहिजे.
- ▶ बहुसंख्य विकासवंचित समाजघटक त्यांच्या उपजीविकेच्या गरजा भागविण्यासाठी अजूनही स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहेत. ह्या नैसर्गिक संसाधनांचे म्हणजे जमीन, जंगल, पाणी ह्यांचे संरक्षणच नव्हे तर संवर्धन करण्याचे काम पर्यायी विकास प्रयत्नांचा अविभाज्य भाग म्हणून करावे लागेल.
- ▶ पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये पुरेसा वाढावा (सरप्लस) निर्माण झाला पाहिजे. हा वाढावा खाजगी नफ्याच्या रूपाने बाहेर काढून त्याच विनीयोग चैनीच्या पर्यावरण विध्वंसक उपक्रमांसाठी न करता त्याची वंचितांना उपयुक्त ठरेल व पर्यावरणसंवर्धक ठरेल अशा रीतीने अर्थव्यवस्थेत पुनर्गुंतवणूक व्हायला पाहिजे.
- ▶ पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना करताना वंचित गटांच्या परस्पर आर्थिक व्यवहारातून क्रयशक्ती प्राधान्याने त्यांच्यातच फिरती राहून ती वृद्धिंगत होत राहिल याची दक्षता घेतली पाहिजे.
- ▶ ग्रामीण व वंचित लोकसमूहांच्या आर्थिक संस्था व शहरी औद्योगिक संस्था यामध्येही परस्पर आर्थिक संबंध असावेत. मात्र, त्यामध्ये वंचितांच्या संस्थांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी शासनव्यवस्थेने घ्यावी.
- ▶ पर्यायी विकासाच्या सर्व निर्णयप्रक्रियांमध्ये (मग त्या कोणत्याही प्रकारच्या/स्तरावरच्या संस्थांत झालेल्या असोत) पारदर्शकता, जाबदायित्व (अकॉटेबिलिटी) व लोकांचा (विशेषतः निर्णयांशी संबंधित असणाऱ्या वंचित घटकांचा) खराखुरा सहभाग असायला हवा. याद्वारे विकासाच्या प्रक्रियेवर व कारभारावर वंचितांचे संपूर्ण नियंत्रण बसवता येईल.
- ▶ स्वयंपूर्ण गावाचा आग्रह धरू नये. त्याऐवजी विविध ग्रामीण लोकसमूहांमध्ये परस्परांशी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहार व्हावेत व त्यातून परस्परावलंबन वाढावे.

२. संक्रमणकालीन आर्थिक रचनेसंबंधी महत्वाचे मुद्दे

पर्यायी आर्थिक रचनेच्या संबंधात उपलब्ध वाङ्मयातून व आम्ही घेतलेल्या मुलाखतीमधून अनेक महत्वाचे मुद्दे पुढे आले. त्यापैकी काहींची संक्षेपात चर्चा येथे केली आहे.

२.अ. शेतजमिनी व इतर नैसर्गिक संसाधने

जमिनीच्या मालकीचे केंद्रीकरण हा भारतातील जातीय-वर्गीय शोषणामागचा एक महत्वाचा घटक आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात जमिनीचे पुनर्वाटप हा मोठा मुद्दा होता व त्यासाठी बरेच प्रयत्न केले गेले. परंतु गेल्या एक दशकापासून जमिनीच्या पुनर्वाटपाचा मुद्दा अर्थशास्त्रज्ञ व राजकारणी ह्या दोघांनीही काहीसा बाजूला ठेवला आहे असे दिसते. 'त्यामुळे जमिनीचे तुकडीकरण होईल व शेतीची उत्पादकता कमी होईल' असे कारण काही वेळा दिले जाते. 'यांत्रिकीकरण, रासायनिकीकरण, तसेच मोठ्या आकाराच्या शेतजमिनीत मोठ्या स्तरावर शेती करणे (स्केल इकॉनॉमी) हा मार्ग जास्त उत्पादक आहे', असा समज यामागे असतो. परंतु, शेतीउत्पादनाच्या पद्धती बदलून श्रमसधन पद्धतीने तयार केलेली जैविक खते वापरली तर छोट्या आकारांच्या जमिनीमध्येही रूढ मार्गाने मिळणाऱ्या उत्पादकतेपेक्षा जास्त उत्पादकता मिळू शकते हे आता स्पष्ट झाले आहे. एवढेच नव्हे तर अशा मार्गाने उंचावलेली उत्पादकता दीर्घकाळपर्यंत टिकू शकते. तेव्हा जमिनीच्या तुकडीकरणाचा फार बाऊ न करता जमिनीच्या पुनर्वाटपाचा मुद्दा पुन्हा लावून धरणे गरजेचे आहे.

शोषित-वंचित लोकांच्या उपजीविका ह्या बव्हंशी स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा विचार करताना जमिनीबरोबर इतर नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क व हक्कदारीचा (एनटायटलमेंट) मुद्दाही महत्वाचा ठरतो. या नैसर्गिक संसाधनांमध्ये विशेषतः पाणी व जंगले यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करायला हवा. पाणी व जंगले यांच्या मालकीच्या अथवा वापराच्या हक्कांचे समानतेच्या तत्त्वावर पुनर्वाटप करणे शक्य आहे व गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे खाजगी, सामाजिक, सरकारी मालकीच्या जमिनीवर (विशेषतः शासनाच्या मदतीने) उत्पादित होणाऱ्या विविध प्रकारच्या जैवमालावर वंचितांना प्राधान्याने हक्क व हक्कदारी मिळायला हवी. असे केल्याने वंचितांवर जमीन मालकीच्या संदर्भात जो अन्याय झालेला आहे त्याची काहीशी भरपाई करता येईल. पाण्यावरील हक्क वापरून जमिनीवरील जैवमालाच्या उत्पादनामधला वाटा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मार्गाने मिळवणे देखील वंचितांना शक्य होईल. म्हणजे जमिनमालकांकडून पाण्याच्या बदल्यात रोख रक्कम घेण्याऐवजी त्यांनी केलेल्या जैवमालामध्ये वंचितांना वाटा मिळवता येईल. त्यांच्या वाट्याच्या जैवमालावर प्रक्रिया करून त्याची मूल्यवृद्धी केल्यास (पाण्याची जितकी रोख किंमत मिळाली असती त्या तुलनेत) त्यांचे उत्पन्न वाढू शकते. जेथे शक्य आहे तेथे इतरांच्या पाणी नसणाऱ्या जमिनी मक्त्याने घेऊन आपल्या वाट्याचे पाणी वापरून वंचितांना शेती व जैवमाल निर्मितीदेखील करता येईल.

थोडक्यात सांगायचे तर, जमिनीचे पुनर्वाटप, पाण्याचे समान वाटप, जंगलवापराचे हक्क, जैवमालावरील हक्कदारी अशा विविध मार्गांनी नैसर्गिक संसाधनांच्या मालकी व वापर याबाबतीत वंचितांवर झालेला अन्याय काही अंशी तरी दूर करता येईल.

२.ब. पर्यायी अर्थव्यवस्थेत गावांचे स्थान

परिवर्तनवादी चळवळीमधील अनेक कार्यकर्ते गांधीवादाचा वारसा मानतात. गांधीवादाच्या मांडणीमध्ये ग्रामाधारित रचना व गावस्वावलंबनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. मात्र गावस्वावलंबन किंवा स्वयंपूर्णतेच्या मुद्यावर रूढ विचारप्रणालीच्या अर्थतज्ञांनी अनेकदा कडक टीका केली आहे. त्या टीकेच्या पार्श्वभूमीवर तसेच बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात गावस्वावलंबनाच्या संकल्पनेचा पुनर्विचार अनेकांनी केला आहे.

ह्या अभ्यासकांच्या मांडणीप्रमाणे पर्यायी व्यवस्थेत गाव हे एकमेव व अपरिवर्तनीय असे एकक (युनिट) म्हणून मानू नये. याची दोन कारणे आहेत. एकतर गाव आर्थिकदृष्ट्या पुरेसे मोठे एकक नाही. गावात असणाऱ्या एखाद्या उद्योगातून कुटुंबाला सुरक्षित उपजीविका देण्यासाठी आवश्यक तो वाढावा निर्माण होईल इतके उत्पन्न वा उत्पादन मिळवायचे असेल तर जास्त उत्पादकता असणारे तंत्रज्ञान त्यासाठी वापरावे लागते. पण अशा तंत्रज्ञानामुळे वाढलेले उत्पादन विकण्यासाठी मात्र गावाची बाजारपेठ पुरेशी होत नाही. उदाहरणार्थ, यांत्रिक तेलघाण्याची उत्पादकता जास्त असल्याने जास्त तेल गाळून मिळेल. मात्र हे तेल एका गावाच्या गरजेपेक्षा जास्त असेल व ते विकण्यासाठी पंचक्रोशीइतक्या विभागापर्यंत पोचावे लागेल. परंतु त्यापेक्षा छोटी म्हणजे पारंपारिक बैलाची तेलघाणी वापरली तर त्यातून एका कुटुंबाला सुरक्षित जीविकेसाठी आवश्यक तेवढे उत्पन्न मिळणार नाही. प्रत्येक स्थानिक उद्योगातील तंत्रज्ञान व उत्पादनाप्रमाणे विक्रीसाठीचा हा भौगोलिक आवाका बदलत जाईल. पण गाव हे एकक म्हणून बहुतेक उद्योगांना पुरणारे नसेल.

दुसरे कारण सामाजिक, सांस्कृतिक आहे. साधारणतः गावाच्या स्तरावर पारंपारिक संबंधांचे जाळे घट्ट विणलेले असते. या पारंपारिक जातिआधारित रचनेमध्ये आर्थिक संबंध व उतरंड पक्की ठरलेले असतात. तेव्हा गावाच्या पातळीवर स्वयंपूर्णता आणण्याचा प्रयत्न केल्यास गावामधील पारंपारिक अशा सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय संबंधांमुळे आर्थिक उपक्रमांवर अनेकविध बंधने येतात. परिणामी, त्यांची उत्पादकता व वाढावा निर्माण करण्याची क्षमता यांच्यावर परिणाम होतो. त्याशिवाय, गावनिबद्ध आर्थिक उपक्रम अत्यंत मर्यादित राहिल्याने त्यातून विविध समाजगटामध्ये होणाऱ्या आदानप्रदानातून जे सामाजिक अभिसरण घडायला हवे ते देखील घडत नाही. ह्या दोन कारणांमुळे पर्यायी समाजव्यवस्थेचे एकक गाव असू नये. त्याऐवजी पंचक्रोशी किंवा काही गावांचा समूह अथवा तालुका अशी विविध स्तरावरील एकके त्या त्या उद्योगाच्या/क्षेत्राच्या गरजेप्रमाणे स्वीकारली जावीत, अशी मांडणी केली जाते.

२.क. बाजारपेठ की नियोजन?

विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेमध्ये 'मुक्त बाजारपेठ विरुद्ध शासनयंत्रणा व त्याद्वारे केलेले नियोजन' हा वादाचा केंद्रीय मुद्दा आहे. ह्याला 'भांडवलशाही प्रतिमान विरुद्ध साम्यवादी सोव्हिएत प्रतिमान' ह्या अनेक दशकांच्या आंतरराष्ट्रीय वादाची पार्श्वभूमी आहे. त्या वादातील सारे मुद्दे या दस्तावेजामध्ये केवळ उल्लेखापुरते आणणेदेखील कठीण होईल. तेव्हा त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे येथे वाचकांच्या विचारासाठी थोडक्यात मांडले आहेत.

बाजारपेठेचे अस्तित्व ताबडतोब रद्द करणे शक्य नसून संक्रमणकाळापुरते तरी बाजारपेठेचे अस्तित्व राहिल हे बहुतेकांना मान्य आहे. या काळात बाजारपेठेचे अस्तित्व अनेक स्तरांवर व अनेक कामांसाठी उपयोगी ठरू शकते. त्यासाठी बाजारपेठ या संज्ञेमध्ये असणारे विविध अर्थ समजून घेतले पाहिजेत

असे म्हटले जाते. बाजारपेठ हे वस्तू व सेवांच्या विनिमयाचे माध्यम आहे, त्यातून नफ्याच्या रूपाने उत्पन्नाची संधी मिळते, त्यातून क्रयशक्तीचे आदानप्रदान होऊन तिची वाढ होते, त्यातून उत्पादकांना आवश्यक त्या सेवा व इतर आदाने पुरवली जातात. अशी अनेक कामे बाजारपेठेच्या माध्यमातून होत असतात. या सर्व कामांसाठी (निदान संक्रमणकाळात तरी) बाजारपेठ गरजेची आहे.

बाजारपेठेची उपयुक्तता पाहत असताना त्यातला धोकाही ओळखला पाहिजे. मूळात, बाजारपेठेतील व्यवहारात आधीच सबळ (आर्थिक, सामाजिक, व राजकीयदृष्ट्या) असणाऱ्या समाजघटकांचे प्राबल्य चटकन प्रस्थापित होते. एवढेच नव्हे तर, आधीच सबळ असणाऱ्या व म्हणून बाजारपेठेत सक्रिय असणाऱ्या एखाद्या घटकाकडे आर्थिक, राजकीय, वित्तीय अथवा माहितीची शक्ती अवाजवी प्रमाणात (दुसऱ्यांच्या तुलनेत) वाढण्याची शक्यता असते. त्यातून मत्केदारी, साठेबाजी, अवास्तव किंमती, अवास्तव नफा, आर्थिकेतर लाभांसाठी अडवणूक असे गैरप्रकार सुरु होतात व त्यातून इतर घटकांचे शोषण होण्याची प्रक्रिया वेग घेते. तेव्हा हे गैरप्रकार सुरु होऊ नयेत म्हणून बाजारपेठेतील सर्व सक्रिय घटकांवर शासनाद्वारे जनतेची सक्त निगराणी तसेच नियंत्रण अथवा नियमन असावे लागते.

पर्यायी विकासाकडे जाताना संक्रमणाच्या काळात बाजारपेठेच्या ताकदीवर बंधने हळूहळू वाढवत जावीत व त्याचे स्वरूप बदलण्याकडे विशेष लक्ष पुरवले जावे असेही सुचवले जाते. उदा. स्थानिक स्तरावरचे विनिमय जरी बाजारव्यवस्थेच्या द्वारे झाले तरी घाऊक स्तरावरचे विनिमय केवळ मुक्त बाजाराच्या माध्यमातून न होता 'उत्पादन व वितरण समन्वय' (कोऑर्डिनेशन) करणाऱ्या खास संस्थांच्या माध्यमातून देखील व्हावेत असेही सुचवले जाते. त्याप्रमाणे क्षेत्राक्षेत्रातील गरजा व परिस्थिती यांना अनुसरून त्या-त्या क्षेत्रात बाजारपेठेला किती व कसा वाव द्यायचा हा निर्णय बदलत जाईल, व त्याप्रमाणे त्या क्षेत्रातील नियोजनाची खोली व आवाकाही बदलत जाईल. म्हणजेच काही क्षेत्रात अगदी सविस्तर तपशीलवार नियोजन केले जाईल, काही क्षेत्रामध्ये केवळ दिशादर्शनापुरते नियोजन असेल, तर काही क्षेत्रात नियोजन फारसे नसेल.

२.ड. उद्योग, व्यापार, व वित्त

संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये अवजड उद्योगांची आवश्यकता निश्चितच असेल. मात्र त्यांच्या वाढीकडे एक स्वतंत्र उद्दिष्ट म्हणून पाहता कामा नये. तर, आर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीकरता गरज असेल त्याप्रमाणे त्यांची वाढ व्हावी. अवजड उद्योग बव्हंशी सार्वजनिक मालकीचे असावेत.

अवजड उद्योगांबरोबर कारखानदारी किंवा इंजिनिअरिंग उद्योगांकडेही विशेष लक्ष पुरवावे लागेल. जैवमालावर आधारित उद्योगांवर जरी भर दिला गेला तरी निदान संक्रमण काळात आर्थिक व्यवस्थेच्या एकंदरीत वाढीसाठी इंजिनिअरिंग उद्योगांची गरज वादातीत आहे. वंचित घटकांतील कमी शिक्षण असलेल्या लोकांना इंजिनिअरिंग उद्योगांमधून मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळू शकतो. सध्या इंजिनिअरिंग उद्योगाची वाढ न करता बेडूकउडी मारून (विशेषतः परदेशी ग्राहकांना सेवा देण्यासाठी) एकदम सेवाक्षेत्राची वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे. त्यामध्ये अनेक धोके आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. याचा अर्थ सेवाक्षेत्राचे महत्त्व कमी आहे असा नाही. कारण लोकांच्या जीवनमानात वाढ होण्यासाठी सेवाक्षेत्राची गरज राहणार आहे. मात्र आधी म्हटल्याप्रमाणे ह्या तीनही प्रकारच्या उद्योगांची

वाढ होताना त्यांचे विपरीत परिणाम वंचित घटकांच्या उपजीविका सुरक्षिततेवर निदान थेट व प्रत्यक्ष रितीने होणार नाहीत ही पूर्वअट असेल.

व्यापाराच्या बाबतीत विशेषतः घाऊक व्यापारातील सट्टेबाजी, साठेबाजी अशासारख्या विकृतीवर घट्ट नियंत्रण/नियमन बसवावे लागेल. घाऊक व्यापाराच्या क्षेत्रात सहकारी क्षेत्राला प्रोत्साहन व प्राधान्य द्यावे लागेल.

वित्तव्यवस्थेच्या बाबतीत सध्याच्या अर्थव्यवस्थेत वित्तीय भांडवलाला जे महत्त्व आले आहे त्याबद्दल काळजी व्यक्त केली जाते. ह्या वित्तीय भांडवलाची अवाजवी वाढ व आवकजावक थांबवावी. विशेषतः परदेशी वित्तीय भांडवलावर बंधने घालावीत. परदेशी भांडवल एका मर्यादित व आपल्या अर्थव्यवस्थेला गरज आहे त्या क्षेत्रातच स्वीकारले जावे अशा सूचनाही केल्या जातात. काहींचे असे म्हणणे आहे की शेअर बाजार, वित्तीय भांडवल ह्याकडे सरकारने दुर्लक्ष करावे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे अथवा सरकारच्या कामगिरीचे निर्देशक म्हणून ह्या गोष्टींकडे पाहू नयेत. मात्र, त्यात सामान्य लोकांची फसवणूक होणार नाही तसेच त्यांच्यामुळे सार्वजनिक मालकीच्या अर्थसंस्थांवर व देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होणार नाहीत यासाठी मात्र सक्त काळजी सरकारने घ्यावी.

संक्रमणाच्या काळात एका बाजूने सध्याच्या रूढ शहरी औद्योगिक व्यवस्थेला वळण लावण्याचा प्रयत्न करताना दुसऱ्या बाजूने ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेचे जोरदार पुनरुत्थान करण्याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

२.३. शासन व्यवस्था

बाजारपेठेचे महत्त्व मानणाऱ्यांच्या मते बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवण्याच्या बाबतीत शासनाने फक्त पुढील कामे करावीत. (त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेतील इतर सर्व जबाबदाऱ्या बाजारपेठेकडे असाव्यात.)

- ▶ बाजारपेठ खुली व स्पर्धात्मक राहिल याची खबरदारी घेणे.
- ▶ बाजारपेठेचे सर्व नियम सर्व सक्रिय घटक (ॲक्टर्स) पाळतील अशी व्यवस्था लावणे व ती चालवणे.
- ▶ ज्या क्षेत्रांत खाजगी गुंतवणूक होणार नाही त्या क्षेत्रांत गुंतवणूक करणे.
- ▶ ज्यांना बाजारपेठेत वाव नसतो अशा दुर्बल, गरीबांना सक्षम बनवणे.
- ▶ ही सारी कामे करण्यासाठी आवश्यक ते उत्पन्न उभे करणे.

अनेक परिवर्तनवादी अभ्यासकांच्या मते ही मांडणी संदिग्ध व म्हणूनच फसवी आहे. कारण ह्या मांडणीच्या आधारे दोन्ही पक्ष (बाजारवादी व राज्यसंस्थावादी) आपल्याला हवे ते करू शकतात.

शासनव्यवस्थेच्या मर्यादांबाबत आणखी एक मुद्दा पुढे येतो. त्यानुसार भारतासारख्या मोठ्या देशातील वैविध्यपूर्ण अशी भौतिक व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यानुसार पर्यायी व्यवस्था उभी करणे गरजेचे आहे. हे विविधांगी वैविध्य लक्षात घेता 'सब घोडे बारा टक्के' हा न्याय सर्वत्र लावून चालणार नाही. त्याऐवजी, सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक ठरते. मात्र सर्वसाधारणपणे शासनसंस्था विकेंद्रीकृत व वैविध्यपूर्ण व्यवस्था चालवू शकत नाही. कारभाराच्या सुलभतेसाठी शासनाला एकसाची व्यवस्था लागते व तशीच व्यवस्था उभी करण्याकडे तिचा कल

असतो. त्यामुळे विकेंद्रीकरण हवे असल्यास सरकारी मालकीला प्राधान्य देता येणार नाही असे मत काहीजण मांडतात. या अडचणीवर मात करण्यासाठी 'स्थानिक सरकारे सक्षम करून विकेंद्रित व्यवस्था आणण्याचा' उपायही सुचवला जातो.

मात्र याचा अर्थ आर्थिक क्षेत्रातील शासनव्यवस्थेच्या भूमिकेचे युग आता संपले असे मानून चालणार नाही. बाजार व शासनसंस्था यांच्या समन्वयाचा आग्रह धरताना शासनव्यवस्थेमधील आजवरचे दोष दूर करून तिच्या सक्रिय आर्थिक भूमिकेचे पुनरुज्जीवन करता येईल असे अनेकांना वाटते. शासनव्यवस्थेचे, विशेषतः आर्थिक क्षेत्राच्या संदर्भातले, आजवरचे दोष अथवा अपयशे यांचा माग तीन मुख्य कारणांपर्यंत काढला जातो. एकतर, शासनव्यवस्थेद्वारे होणारे माहितीचे चलनवलन नोकरशाहीमुळे आवश्यक त्या वेगाने होत नाही. परिणामी, आर्थिक क्षेत्रात ज्या वेगाने निर्णय घ्यायला हवेत त्या वेगाने निर्णय घेण्यात व हालचाल करण्यात शासनव्यवस्था कमी पडते. दुसरा दोष शासन-व्यवस्थेमधल्या भ्रष्टाचाराचा, शिथिलतेचा. यामुळे शासन-व्यवस्था आर्थिक क्षेत्रातल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याऐवजी नव्या समस्या निर्माण करून ठेवते असे म्हटले जाते. तिसरा दोष म्हणजे भारतासारख्या देशात शासनसंस्थेचे जनतेप्रति जाबदायित्व अतिशय क्षीण झाले असल्याने शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांना त्यांची कार्यक्षमता वाढीसाठी कोणताच धाक उरलेला नाही. तसेच त्यांच्या वेतनपद्धतीमुळे कोणतेच आर्थिक प्रोत्साहनही नाही.

या दोषांवर तीन उपाय सुचवले जातात. एकतर, शासनयंत्रणा केवळ जनतेच्या प्रतिनिधींना नव्हे तर थेट जनतेला सर्वच स्तरावर उत्तरदायी (अकॉटेबल) बनवणे; त्यासाठी ती पारदर्शक बनवणे, व तिच्या कामामध्ये सर्वच थरावर जनतेचा सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. अशा मार्गांनी शासनसंस्थेच्या कारभारावरील देखरेख व सहभाग यात वाढ होऊन शासनसंस्थेतील भ्रष्टाचार व ढिलाई खूप कमी होऊ शकते असा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. दुसरे म्हणजे, शासनसंस्था व तिच्या मालकीच्या यंत्रणांच्या कारभारावर या मार्गांनी जनतेचे थेट नियंत्रण आणण्यामध्ये माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाची फार मोठी भूमिका असू शकते. या तंत्रज्ञानामुळे जनतेला 'माहिती मिळवणे' व 'यंत्रणेवर देखरेख ठेवणे' ही कामे करण्यास मोठी मदत होईल असे म्हटले जाते. तेव्हा शासनयंत्रणेच्या कारभारात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (इन्फर्मेशन अँड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी) वापर जनहितासाठी करणे हा शासनव्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा दुसरा महत्त्वाचा उपाय मानला जातो. माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शासनव्यवस्थेमध्ये माहितीचे चलनवलन वेगाने होऊ शकेल व त्यामध्ये चटकन प्रतिसाद देण्याची क्षमताही निर्माण होईल असे मानले जाते. त्याचबरोबरीने शासनयंत्रणेच्या जाबदायित्वामध्ये वाढ करीत असतानाच शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्या वेतनपद्धतीमध्ये 'चांगल्या कामाच्या बदल्यात(च) चांगले वेतन' या तत्त्वाचा समावेश करणे तसेच त्यांना त्यांच्या कामाबाबत पुरेशी स्वायत्तता देणे हा तिसरा उपाय सुचवला जातो.

२.फ. हक्क व हक्कदारी

नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क कशाप्रकारचे असावेत? सारे हक्क सरकारकडे असावेत, हक्क खाजगी व्यक्तींकडे असावेत, किंवा ते हक्क सामायिक असावेत अशा तीन पर्यायांबाबत नेहमी चर्चा चालते. ह्या तीन पर्यायांबरोबर चौथा पर्यायही बऱ्याचवेळा सुचवला जातो तो म्हणजे हक्कदारीचा किंवा एनटायटलमेंटस्चा.

एनटायटलमेंट ह्या संकल्पनेला वेगळा शब्द मराठीत रूढ झालेला नसल्याने त्याला 'हक्कदारी' असा सोपा व समर्पक वाटणारा शब्द वापरला आहे. ह्या संकल्पनेचा वापर प्रा. अमर्त्य सेन यांच्या मांडणीत केलेला दिसतो. एनटायटलमेंट किंवा हक्कदारी म्हणजे नैसर्गिक संसाधने व इतर आदाने (त्यात कर्ज, मदत यांचाही समावेश केला जातो) वापरावयाचा, मिळण्याचा, मागण्याचा हक्क. अशा प्रकारची हक्कदारी खरेतर पारंपारिक समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते. ह्या पारंपारिक हक्कदारीतून मिळणारे जीवनमान तसेच 'सुरक्षितता' ही नंतरच्या काळात केवळ रोख उत्पन्न वाढल्याने मिळतेच असे नाही असे अनेक ठिकाणच्या अनुभवातून दिसते. उदा. गावाशेजारून वाहणाऱ्या खाडीत स्वतःपुरती मासेमारी करण्याची गावातील सर्वांची हक्कदारी कायम असताना वंचितांच्या रोजच्या आहारात मासे असतात व त्यातून त्यांच्या आहाराचे पोषणमूल्य वाढते. त्या भागात कारखानदारी आली की लोकांना रोजगार व त्यातून रोख उत्पन्न मिळू लागते. मात्र त्या कारखानदारीमुळे (प्रदूषण झाल्याने व इतर कारणाने) मासेमारीची हक्कदारी नष्ट झाल्यास जेवणामध्ये माशांचे व प्रथिनाचे प्रमाण (म्हणजेच आहाराचे पोषणमूल्य) कमी होते. याचे कारण म्हणजे बाजारातून मासे विकत आणून खाणे हे कारखानदारीतून मिळणाऱ्या रोख उत्पन्नामध्ये परवडत नाही.

अशा प्रकारे मालकीच्या हक्कांची प्रत्येक ठिकाणी मागणी करण्याबरोबरीने जेथे आवश्यक वाटेल त्या बाबींमध्ये (विशेषतः जैवमाल व इतर उत्पादनाचा वापर व उपभोग करण्यामध्ये) वंचितांसाठी नवनव्या हक्कदारी निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले जायला हवेत. अशा हक्कदारी हे पर्यायी विकासाचे एक उत्तम साधन होऊ शकते असे अनेकांचे मत आहे. अर्थातच अनेक पारंपारिक व्यवस्थांमध्ये असते त्याप्रमाणे ह्या हक्कदारीबरोबर नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण, संवर्धन करण्याची जबाबदारीही वंचितांवर येते हे लक्षात घ्यायला पाहिजे.

व्यूहनीती: काही व्यापक मुद्दे

व्यूहनीतीची मार्गदर्शक तत्त्वे व सूत्रे यांच्या चर्चेमध्ये शिरण्यापूर्वी काही महत्त्वाच्या व व्यापक मुद्द्यांच्या बाबतीत स्पष्टता करणे गरजेचे आहे. हे मुद्दे एका अर्थाने व्यूहनीतीच्या सर्व अंगांना व्यापून असणारे (क्रॉस कटिंग) आहेत (उदा. परिसंस्थात्मक दृष्टिकोण व लिंगभाव). ह्यातील काही मुद्दे (उदा. जाती-व्यवस्था, आदिवासींचे प्रश्न) हे असे सर्व अंगांना व्यापणारे तर आहेतच पण त्याशिवाय भारतीय संदर्भात ते अतिशय महत्त्वाचे असल्याने त्यांची मुद्दाम वेगळी चर्चा ह्या भागात केली आहे.

१. जातीव्यवस्था व विकास

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्थेचे वास्तव हा विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेतला एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. हा मुद्दा विकास पर्यायांवरील आंतरराष्ट्रीय चर्चेमध्ये अर्थातच आढळत नाही. पण अनेकदा भारतातील चर्चांमध्येदेखील याकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. परंतु, विकासाची चर्चा भारतात तरी जातीच्या विचारांशिवाय पूर्ण होऊ शकणार नाही.

ब्रिटीश येण्याच्या आधीची अनेक शतके भारतीय अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः जातिआधारित व शेतीकेंद्रीत अशी अर्थव्यवस्था होती. आर्थिक (किंवा उत्पादन व्यवस्थेच्या) दृष्टीने पाहता, समाज हा साधारणतः चार मुख्य प्रकारच्या जातींमध्ये विभागला होता. त्यामध्ये शेती करणाऱ्या जाती, शेतीची अवजारे पुरवणाऱ्या जाती, शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या जाती व विविध सेवा पुरवणाऱ्या जाती अशी वर्गवारी करता येईल. ह्या जातिआधारित अर्थव्यवस्थेला ब्रिटीश आल्यावर धक्के बसत गेले. ब्रिटीशांची महसूल व्यवस्था, ब्रिटीश कारखान्यांसाठी कच्च्या मालाची निर्मिती, भारतातले औद्योगिकरण ह्यामुळे हळूहळू अनेक जातींचे पारंपारिक उद्योग व कामे संपुष्टात आली. यातील काही जाती इतर उद्योगातील रोजगारात सामावल्या गेल्या तर काही जाती शेतमजुरीकडे वळल्या. स्वातंत्र्यानंतर देखील ही प्रक्रिया चालूच राहिली.

पूर्वीच्या जातिआधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्व जातींच्या लोकांना तगण्याची (सर्व्हायव्हल) हमी होती. संपूर्ण बेकारी, पूर्ण विस्थापन, किंवा पूर्ण विपन्नावस्था कोणालाही भोगावी लागणार नाही असा दृष्टिकोण होता. मात्र त्या बदल्यात जाती व्यवस्थेच्या बाहेर जाण्याचे दरवाजे बंद असल्याने विशेषतः उच्चतर जातीतील व्यक्ती शतकानुशतके कुंठीत अवस्थेत जगत राहिल्या. शिवाय या जखडबंदतेपायी भारतीय समाजाचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व परिणामी राजकीय पतन झाले.

आज ग्रामीण भागात जातिआधारित उद्योगधंदे कितपत टिकून आहेत यावर अभ्यासकांमध्ये काही मतभेद आढळतात. अनेकजण असे म्हणतात की, ग्रामीण भागात आता मुख्यतः दोनच मोठे आर्थिक घटक आहेत. शेतीमधील उत्पन्नावर मुख्यतः अवलंबून असणारे एका गटात तर मजुरीवर मुख्यतः अवलंबून असणारे छोटे शेतकरी व भूमिहीन शेतमजूर दुसऱ्या गटात. पण काही अभ्यासकांच्या मते, ग्रामीण भागात अजूनही जातिआधारित धंदे मोठ्या प्रमाणावर टिकून आहेत. काही जातींचे, विशेषतः शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या जातींचे, धंदे पूर्णपणे नष्ट झाले आहेत, (उदा. तेली, कोष्टी) तर काही

जाती आजही आपल्या धंद्यात टिकून आहेत, (उदा. चांभार, लोहार, सुतार). त्यापैकी काहींनी लोकांच्या नव्या गरजा पुरविण्यासाठी आपल्या धंद्यात आवश्यक त्या सुधारणा व बदल केले आहेत. ग्रामीण भागातील जातिआधारित व्यवसायात बव्हंशी मध्यमवयीन पिढी दिसते; तरुण पिढी त्यापासून पूर्णपणे तुटली आहे, असेही निरीक्षण नोंदवण्यात आले.

भारतातील भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्थेमध्येही जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीचे रूप टिकून राहिले. आजही उच्चवर्णीय जाती 'व्हाईट कॉलर' (नोकरीपेशा) रोजगारात, मध्यमजाती 'ब्ल्यू कॉलर' किंवा अंगमेहनतीच्या रोजगारात, तर कनिष्ठ जाती निम्नस्तरीय सेवा पुरवण्याच्या रोजगारात अशी श्रमविभागणी सर्वसाधारणपणे दिसते. अशा तऱ्हेने 'जातीच्या स्तरानुसार उत्पादक कामांमध्ये स्थान' हे जातिआधारित शोषणाचे मुख्य लक्षण भांडवलशाही उत्पादन व्यवस्थेतही कायम राहिलेले दिसते.

जातींच्या आर्थिक वास्तवाकडे खोलात जाऊन पाहिल्यावर प्रत्येक जातीचे आर्थिक प्रश्न वेगवेगळे आहेत असे दिसते. याचे कारण त्यांच्या व्यवसायांच्या विस्थापनाचे स्वरूप व तीव्रता, त्यांची आजची स्थिती, त्यांना सध्याच्या व्यवस्थेत येणाऱ्या अडचणी, दिसणाऱ्या संधी यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. उदाहरणार्थ, दलित ह्या एकाच कोटीमध्ये (कॅटेगरी) मोडणाऱ्या सर्वच जाती जमीन-वंचित होत्या तरी उत्पादन साधन विरहीत नव्हत्या. काही जाती पूर्णतः सेवा देणाऱ्या जाती होत्या तर काही उत्पादक कामात होत्या. (उदा. महार जात सेवा पुरवणारी, तर मांग, चांभार या जाती उत्पादक कामात होत्या.) त्यामुळे या जातींचे सध्याचे प्रश्न भिन्न-भिन्न असून प्रत्येक जातीचा विचार वेगळा करायला हवा. दलित कोटीतील काही जाती (उदा. चांभार) आजही ग्रामीण व्यवस्थेत टिकून राहिलेल्या दिसतात.

या संदर्भात, उजाखा धोरणांच्या नव्या आक्रमणाचा मुद्दाही महत्त्वाचा ठरतो. भांडवलशाहीचा प्रसार भारतात झाल्यावरही त्या सान्या व्यवस्थेला पूरक अशी भूमिका पार पाडत अनेक व्यवसाय-विस्थापित जाती टिकून होत्या. ग्रामीण भागातील संसाधने व बाजारपेठा या दोन्हीवर होणाऱ्या बाह्य आक्रमणाची तीव्रता उजाखा धोरणामुळे अनेक पटीने वाढली. परिणामी, भांडवलशाहीच्या आक्रमणानंतरही टिकून राहिलेले हे व्यवसाय आता झपाट्याने मोडीत निघत आहेत व त्यावर गुजराण करणारी कुटुंबे उघड्यावर पडत आहेत. शहरी औद्योगिक व्यवस्थेतील अंगमेहनतीच्या व निम्नस्तरीय सेवा पुरवणाऱ्या कुटुंबांच्या बाबतीतही उजाखा धोरणांचा असाच काहीसा परिणाम होताना दिसत आहे. कोणताही स्वीकारण्याजोगा पर्याय न देता उपजीविकेच्या व्यवसायांचे विस्थापन होण्याची जी प्रक्रिया भांडवलशाहीमुळे सुरु झाली होती ती उजाखा धोरणामुळे आणखीनच तीव्र झालेली दिसते. या प्रक्रियेमुळे ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या पण इतर उत्पादनसाधने होती त्या जातींच्या उपजीविका प्रामुख्याने नष्ट झाल्या. ज्या जातींकडे काही सेवा पुरवण्याच्या बदल्यात काही हक्क व हक्कदान्या होत्या त्याही नष्ट झाल्याने त्यांच्या उपजीविका नष्ट झाल्या. अशाप्रकारे दलित जाती, बलुतेदारी करणाऱ्या जाती, व जमिनी नसणाऱ्या इतर जातींच्या शोषणाची वंचितिकरणाची प्रक्रिया घडत गेली. आजच्या परिस्थितीत पर्यायी विकासाचा विचार करताना जाति व्यवस्थेचे हे वास्तव आपल्याला लक्षात घ्यायला हवे.

या सान्या पार्श्वभूमीवर उत्पादन-साधन-विरहीत जातींचे विकासाच्या पर्यायांमध्ये स्थान व भूमिका काय व कशी राहिल? याचा विचार करायला हवा. या संदर्भात दलित चळवळीत काम करणाऱ्या अनेकांच्या मनात एक व्यक्त किंवा अव्यक्त असे समज किंवा गृहीतक आढळते. या समजानुसार,

दलितांचा समावेश शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये झाला की त्यांचे सारे प्रश्न सुटतील. जरा खोलात गेले तर असेही आढळते की, त्या कार्यकर्त्यांच्या मनातील विकासाबद्दलची धारणा ही काहीशी मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या किंवा सोव्हिएत मॉडेलनुसार आर्थिक विकासाच्या जवळ जाणारी असते. त्या धारणेच्या समर्थनार्थ डॉ. आंबेडकरांच्या अनेक वचनांचा आधार घेतला जातो. थोडक्यात सांगायचे तर, 'जातीव्यवस्थेचा बुजबुजाट असलेली गावे सोडा, वतने सोडा, शहरात जा, शिक्षण घ्या, सरकारी यंत्रणेत किंवा उद्योगधंद्यात दाखल व्हा, म्हणजे जातींचा प्रश्न सोडवता येईल', असा आंबेडकरांचा संदेश होता व त्याप्रमाणे आपण आचरण केले की जातीव्यवस्थेचे सर्व आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न सुटतील, असा काहीसा ठाम (पण व्यक्त अथवा अव्यक्त) समज बऱ्याच दलित कार्यकर्त्यांच्या मनात आजही असतो. हा विचार स्वातंत्र्यानंतरच्या काही दशकात निश्चितच योग्य होता. आजही आरक्षणाच्या आघाडीवरील लढाई महत्त्वाची आहे. मात्र त्यामुळे साऱ्या वंचित समाजाचा प्रश्न सुटणे शक्य नाही.

मात्र यापेक्षा वेगळी भूमिका फुले-आंबेडकरांपासून स्फूर्ती घेणाऱ्या पण आजच्या संदर्भात विचार करणाऱ्या काही अभ्यासक कार्यकर्त्यांच्या मांडणीतून पुढे येते. त्यांनी मांडलेले काही मुद्दे केवळ दलित जातींना लागू होणारे असले तरी अनेक मुद्दे दलित जातींबरोबर इतर व्यवसायविस्थापित म्हणून वंचित राहिलेल्या जातींनाही (मुख्यतः ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या पण इतर उत्पादनसाधने व हक्कदाऱ्या होत्या अशा) लागू होतात. त्यातील काही मुख्य मुद्द्यांची चर्चा संक्षेपाने येथे केली आहे.

- ▶ जातीप्रश्नाचे विश्लेषण करताना सर्वसाधारणपणे त्याचे दोन भाग मानले जातात. एकतर त्याचा उत्पादनसंबंधातील किंवा आर्थिक आधार व दुसरे म्हणजे त्याचा सांस्कृतिक-सामाजिक रूढीचा भाग. जातिव्यवस्थेतील सर्वात कळीचा घटक म्हणजे व्यक्तीचे उत्पादन-व्यवस्थेतील स्थान तिच्या जातीच्या आधारावर ठरणे हे होय. त्यामुळे जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन करायचे असेल तर जात आणि उत्पादन व्यवस्थेतील व्यक्तीचे स्थान हा संबंध संपवायला हवा. त्याकरिता व्यवसाय (किंवा कौशल्य) आणि जात यांच्यातील परस्परसंबंध तोडायला हवा.
- ▶ अस्मिता (आयडेंटिटी) व जातीच्या इतर सामाजिक-सांस्कृतिक अंगांचे महत्त्वही आहे. मात्र याचा भौतिक मूलाधार जातिआधारित उत्पादक कामांशी आहे. तो प्रश्न सोडवल्याशिवाय जातीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाचा प्रश्न सोडवता येणार नाही.
- ▶ भारतीय समाज भांडवलशाही व्यवस्थेच्या टप्प्यात गेला तरी जातींचा बिमोड होणार नाही. ज्या गोष्टी भांडवलशाहीच्या परिपोषासाठी घातक आहेत त्या दूर केल्या जातील. मात्र भांडवलशाहीमध्ये जाती-अंतासारखा क्रांतिकारक बदल घडून येण्यास फारसा वाव नाही.
- ▶ जातीचा जवळचा संबंध जमीनमालकीशी, जमीनमालकीमुळे मिळणाऱ्या आर्थिक संसाधनांशी (उत्पादन-साधनांशी), त्यातून मिळणाऱ्या आर्थिक ताकदीशी व स्वायत्ततेशी, व त्यातून मिळणाऱ्या 'इज्जतीशी' आहे. त्यामुळे जातीचा प्रश्न हा मुख्यतः जमिनीचा प्रश्न आहे व जमिनीच्या पुनर्वाटपाशिवाय जातीचा प्रश्न सुटणार नाही. (अर्थात, काहींना जमीनमालकीवर दिला जाणारा भर अनाठायी वाटतो.) त्यामुळे जमिनीचे पुनर्वाटप करून सर्व व्यवसाय-विस्थापित वंचित जातींना शक्य असेल तेथे जमिनी दिल्या जाव्यात.

- ▶ जमीन व इतर नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून शेती, लाकडासारख्या इतर जैवमालाची निर्मिती अशा व्यवसायात उत्पादन-साधन-विरहीत जातींनी शिरायला हवे. त्याचबरोबर जमिनी मिळाल्या किंवा नाही मिळाल्या तरी जमिनीशिवायच्या इतरच्या नैसर्गिक संसाधनांवर, विशेषतः पाण्यावर उत्पादन-साधन-विरहीत जातींना हक्क व हक्कदारी प्राधान्याने दिली पाहिजे. ज्या वंचित जातींना जमिनी मिळणार नाहीत, त्यांना प्राधान्याने जमिनीवरच्या उत्पादनावरची हक्कदारी (एनटायटलमेंट) वा हक्क दिले जावेत म्हणजे त्या उत्पादनाच्या आधारे विविध प्रकारचे उद्योगधंदे त्यांना करता येईल.
- ▶ परंपरेने ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या अशा जातींना जमिनीबद्दल, शेतीबद्दल प्रेम नसते ह्या नेहमीच्या आक्षेपाबद्दल असे मत व्यक्त करण्यात आले की, जमिनी मिळाल्यावर इतर पाठबळ मिळाले तर अशा जातींमधील कुटुंबे जरूर जमिनी कसतात (उदा. मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणावर गायरान जमिनी कसणारे दलित). तसेच, हा प्रश्न मानसिकतेचा असला तरी त्या जमिनीतून मिळणारे आर्थिक उत्पादन दिसल्यास व त्याला थोड्या प्रबोधनाची व प्रशिक्षणाची जोड मिळाली तर ही कुटुंबे मिळालेल्या जमिनी कसतील. तसेच, शेतीला विविध आदाने पुरवणाऱ्या व शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांमध्ये उत्पादन-साधन-विरहीत जातींना प्राधान्याने काम देता येईल.
- ▶ ह्या सान्या आर्थिक उपक्रमांतून आर्थिक सुस्थिरता मिळाल्यावर व्यवसाय-विस्थापित झालेल्या वंचित जातींच्या दुसऱ्या पिढीला शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये शिरकाव मिळवण्याचे प्रयत्न अधिक सक्षमपणे करता येतील. आर्थिक स्थैर्यातून मिंधेपण गेले आणि बळ व आत्मविश्वास मिळाला की सामाजिक/सांस्कृतिक अडसरांशी झगडणे हे व्यवसाय-विस्थापित वंचित जातींना सोपे जाईल. इतकेच नव्हे तर, त्याला इतरांकडूनही सकारात्मक प्रतिसाद मिळून सामाजिक-सांस्कृतिक अभिसरण सुलभतेने घडेल.
- ▶ मात्र जातिव्यवस्थेचा व विशेषतः वंचित जातींच्या समस्येचा केवळ आर्थिक अंगाने विचार करून चालणार नाही. जाती व्यवस्थेच्या सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाचा विचार व याबाबत वेगळी व ठोस कृती करावी लागेल. त्यादृष्टीने प्रबोधन व प्रसंगी संघर्ष करून जातीव्यवस्थेचे गैर-आर्थिक असे आधार (उदाहरणार्थ, जातपंचायत, जातिअंतर्गत विवाह, जातिनिहाय वस्त्या) हे कठोरपणे मोडून काढले पाहिजेत. जातीप्रश्नाच्या सांस्कृतिक अंगाचा विचार करताना प्रबोधनाच्या विविध हत्यारांचा वापर महत्त्वाचा ठरेल. ह्या सांस्कृतिक प्रबोधनातूनच अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी घडून येतात. सांस्कृतिक प्रबोधनातून मूलतः व्यक्तीचा व समाजाचा वैश्विक दृष्टिकोण घडवता येईल. समतावादी, पर्यावरणस्नेही दृष्टिकोण घडवला गेल्यास त्यातून वंचित जातींना आत्मविश्वास येणे, इतर जातींना आपल्या चुकांची जाणीव होणे व त्यातून वेगाने सामाजिक-सांस्कृतिक अभिसरण घडणे ह्या मार्गाने जातीव्यवस्थेचे सामाजिक-सांस्कृतिक अंग हाताळता येईल असे सुचवले जाते. समतावादी, पर्यावरणस्नेही दृष्टिकोणाने केवळ सामाजिक-सांस्कृतिक बदल होतील असे नाही. त्याचबरोबरही आर्थिक पुनरुत्थानाच्या प्रयत्नांनाही त्यामुळे बळ येईल. ज्या गोष्टी विस्थापित-जातींच्या आर्थिक प्रगतीला आवश्यक आहेत; पण आर्थिक कसोट्यांना उतरणार नाहीत, त्या गोष्टी सामाजिक-सांस्कृतिक निकषापोटी स्वीकारण्याची दृष्टी व शक्ती इतर मंडळींना समतावादी वैश्विक दृष्टिकोणातून मिळू शकेल.

- ▶ काही जणांच्या मते, जातींच्या विशेषकरून सामाजिक-सांस्कृतिक आधारांचा बीमोड करताना जातीच्या जाणीवेच्या पातळीवर राहून परिणामकारक कृती करता येणार नाही. त्यासाठी त्याहीवरच्या म्हणजे समग्र क्रांतिकारकतेच्या जाणीवेवरूनच विचार व व्यवहार करावे लागतील.
- ▶ राजकारण वा निवडणुकासाठी सुरुवातीच्या काळात जातीय अस्मितांचा उपयोग करायला हरकत नाही असे काहींना वाटते. मात्र ते करत असताना जातीय अस्मितेकडून वर्गीय अस्मितेकडे जावे लागेल व त्यासाठी सुरुवातीपासूनच त्यादृष्टीने मांडणी व व्यवहार असावा लागेल.
- ▶ काही कार्यकर्त्यांनी असेही निरीक्षण मांडले की आदिवासींच्या संघटना टिकतात कारण त्यांच्या संस्कृतीत त्याला ठाम आधार आहेत. मात्र संघटित राहून गावपातळीवर संघर्ष करण्याची प्रवृत्ती व तयारी दलित समाजघटकांमध्ये अनेकदा दिसत नाही. ह्या म्हणण्याचा विचारही करावा लागेल.

थोडक्यात, व्यवसाय-विस्थापित अशा सर्व शोषित-वंचित जातींमधल्या लोकांना त्यांच्या परंपरागत धंद्यात चांगले उत्पादन कसे घेता येईल? त्यातून मिळणारी त्यांची प्राप्ती कशी वाढेल? असा विचार करण्याऐवजी त्यांना शेतीमध्ये तसेच शेतीआधारित किंवा इतर उद्योगात कसे शिरता येईल? या जातीतील शोषित-वंचितांना जमिनी व इतर नैसर्गिक संसाधनांवर अथवा त्यातून मिळणाऱ्या उत्पादनावर हक्क व हक्कदारी कसे मिळतील? याचा विचार आपल्याला करावा लागेल. तसेच, शहरात जाण्याचा मार्गही फारसा सोपा नाही किंवा 'महानगरी-अत्याधुनिक' अशा सध्याच्या अवस्थेतील शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये शोषित-वंचित जातींपैकी बहुतेकांना निदान या पिढीत तरी फारसे भविष्य असणार नाही हे देखील लक्षात ठेवावे लागेल.

२. आदिवासी व पर्यायी विकास

आदिवासींच्या विकासाचा प्रश्नही जातीच्या प्रश्नाप्रमाणे दुहेरी अंगाचा आहे. त्याला मोठे आर्थिक अंग तर आहेच, पण त्याचबरोबर त्याला सामाजिक-सांस्कृतिक अंगही आहे. दलितांना जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात जाणवते त्या प्रमाणात सामाजिक-सांस्कृतिक बहिष्कृतता आदिवासींच्या वाट्याला येत नाही. मात्र त्यांची आर्थिक दुरावस्था दलितांपेक्षा काकणभर अधिकच असेल.

आदिवासी समूह पिढ्यान्पिढ्या निसर्गाच्या सानिध्यात, संपूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असे जीवन जगत आले होते. जमीन, जंगल, पाणी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या आधारे आपल्या उपजीविकेच्या गरजा भागविणे आणि त्याचबरोबर निसर्गाचे जतन, संवर्धन करणे हे आदिवासी समूहांच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग होते. याला पहिला मोठा धक्का ब्रिटीशांच्या आक्रमणानंतर बसला. ब्रिटीशांच्या दृष्टीने औद्योगिक विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे महत्त्व प्रचंड होते. त्यामुळे आदिवासींचे पूर्वापार चालत आलेले नैसर्गिक संसाधनांवरील (विशेषतः जंगलावरील) हक्क नष्ट करून जंगलाचा वापर लाकूड, खनिजे, कच्चा माल मिळवण्यासाठी करण्यात येऊ लागला. जंगलांवरील स्थानिक लोकांचे सामुदायिक हक्क संपुष्टात येऊन तेथे सरकारची मालकी प्रस्थापित झाल्यामुळे आदिवासींच्या जंगलाबाबतच्या पारंपारिक हक्कांवर बंधने येऊन त्यांच्या उपजीविकांना मोठा धक्का बसला.

स्वातंत्र्यानंतरही भारत सरकारने ब्रिटीश सरकारचीच धोरणे पुढे राबवून नैसर्गिक साधनसंपत्ती म्हणजे राष्ट्राच्या विकासासाठीचे प्रमुख संसाधन आहे अशी भूमिका घेतली. भारतातील सरकार,

उद्योगपती, आणि 'टिंबर लॉबी' या सर्वांनी मिळून वेगवान औद्योगिक विकासाच्या नावाखाली जंगलातून मोठ्या प्रमाणावर आवश्यक तो कच्चा माल ओरबाडण्यास सुरुवात केली. या प्रक्रियेच्या परिणामी आदिवासींचा जंगलावरील, जमिनीवरील हक्क नाकारण्यात येऊन त्यांची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे उध्वस्त करण्यात आली. यातून जंगलांची प्रचंड प्रमाणावर नासाडी आणि त्यावर आधारित लोकसमूहांचे सीमान्तीकरण घडून आले. तसेच स्वातंत्र्यानंतर उभारण्यात आलेल्या धरणे व खाणी यासारख्या मोठ्या प्रकल्पांमुळे लाखो आदिवासी विस्थापित झाले आणि त्यांच्या पारंपारिक उपजीविका उध्वस्त झाल्या. याचबरोबर आदिवासी समूहांमध्ये आधुनिक राज्यसंस्थेचा हस्तक्षेप जसा वाढत गेला तशा त्यांच्यातील स्व-शासनाच्या पद्धती हळूहळू न्हास पावत गेल्या. आदिवासी समाजाची संस्कृती, रुढी-परंपरा, नीती-अनीतीच्या कल्पना मागास असून त्यात सुधारणा करण्याची गरज आहे असा दृष्टिकोण ठेवला गेला. त्यामुळे 'आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे' हे विकास-नीतीचे मुख्य उद्दिष्ट ठरविले गेले. आर्थिक दृष्टीने पाहायचे तर आदिवासींना शहरी औद्योगिक व्यवस्थेत सामील करून घेणे हे प्रस्थापित विकासमार्गाचे मुख्य सूत्र आहे.

मात्र, आपण आधी म्हटल्याप्रमाणे शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेच्या विविध मर्यादांमुळे सर्व वंचितांचे व आदिवासींचे आर्थिक प्रश्न सोडवणे त्या व्यवस्थेला शक्य होणार नाही. त्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित उपजीविकेच्या विविध पर्यायांचा विचार करावा लागेल.

जंगलात व जंगलाजवळच्या भागात असणाऱ्या आदिवासींना जंगलातील जमिनी, जंगल उत्पादने, उभी असलेली जंगले आपल्या जीविकेसाठी वापरण्याचे सुरक्षित अधिकार मिळाले; ही नैसर्गिक उत्पादने व संसाधने वापरून त्यांना स्थानिक पातळीवर नवीन (पर्यावरण-स्नेही) उद्योग निर्माण करता आले तर आदिवासींच्या आर्थिक प्रश्नांची तीव्रता खूपच कमी होऊ शकते. त्याबरोबरीने आरोग्याच्या, शिक्षणाच्या सोयी मिळवता आल्या तर त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांना शहरी औद्योगिक व्यवस्थेत अधिक 'सक्षमपणे' सहभागी होण्याचा पर्याय खुला होतो. अशाप्रकारे आर्थिक सुरक्षितता, आरोग्य, शिक्षण मिळवत असतानाच आपल्या संस्कृतीतील काय ठेवायचे व काय सोडायचे याबाबतचे निर्णय जास्त सक्षमपणे, सकारात्मक रीतीने, व आत्मविश्वासाने स्वतः आदिवासीच घेऊ शकतील. एकदा आर्थिक सुस्थिरता आली की टीव्ही, मोबाईल, कॉम्प्युटर आदिवासींपर्यंत पोचण्याच्या शक्यताही बळावतील.

मात्र हे घडवून आणण्यासाठी आदिवासी नेतृत्वाला व संघटनांना इतर सर्वांच्या मदतीने अनेक गोष्टी कराव्या लागतील. प्रथम म्हणजे नैसर्गिक संसाधने व त्यावर आधारित उत्पादनाच्या हक्कांसाठी लढे लढावे लागतील. हक्क मिळालेल्या संसाधनांचा व उत्पादनांचा वापर करण्यासाठी आवश्यक त्या क्षमता आदिवासी समाजामध्ये निर्माण कराव्या लागतील. त्यामधून उद्योगधंदे उभे करण्यासाठी आर्थिक संस्थांची निर्मिती करावी लागेल. त्या व्यवस्थितरित्या म्हणजे बांधिलकीच्या भावनेतून प्रामाणिकरीत्या चालवाव्या लागतील. (आज आदिवासी नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील मजूर व इतर प्रकारच्या सोसायट्यांची अवस्था वाईट आहे.) या प्रयत्नांची सुरुवात अगदी छोट्या-छोट्या गोष्टींपासून आदिवासी संघटनांना करता येईल. उदा. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आश्रमशाळांचा कारभार नियमाप्रमाणे करणे, आदिवासी

उपयोजनेतला भ्रष्टाचार थांबवून त्याचे फायदे आदिवासींपर्यंत पोचवणे इत्यादी. हे न करता, जंगलातली ससेहोलपट टाळण्यासाठी नुसते 'आदिवासींनो शहरात चला' म्हटल्याने आदिवासींची अवस्था आगीतून निघून फुफाट्यात पडण्यासारखी होईल, हे लक्षात घ्यायला हवे.

आदिवासी व दलित समाजाच्या नेतृत्वाचा बाबतीत एक निरीक्षण नोंदवावे लागेल. ह्या नेतृत्वातील अनेक व्यक्ती ह्या आज शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेच्या मुख्यप्रवाहाच्या घटक बनल्या आहेत. अनेक दलित कुटुंबांच्या दुसऱ्या पिढ्या आज शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये महत्त्वाची कामगिरी बजावत आहेत. त्यामुळे आदिवासी व दलितांच्या नेतृत्वातील एका मोठ्या घटकाने शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेची अपरिहार्यता अध्याहृत धरली आहे असेच जाणवते. त्यांनी ज्या मार्गाने स्वतःची प्रगती करून घेतली त्याच मार्गाने इतरांनाही प्रगती करून घेता येईल या त्यांच्या गृहीतकाची तपासणी करण्याची त्यांची तयारीच नाही. त्यांच्यासमोरील समस्यादेखील शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेबाहेर असणाऱ्या त्यांच्या बांधवांपेक्षा अगदी वेगळ्या आहेत. आदिवासी अथवा दलित कर्मचारी वा विद्यार्थी संघटनांची कार्यक्रमापत्रिका पाहता हे वास्तव प्रकर्षाने पुढे येते. ह्या नेतृत्वाने सद्यःपरिस्थिती लक्षात घेऊन आजही शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेबाहेर असणाऱ्या वंचित घटकातील कुटुंबांसाठी नैसर्गिक संसाधनावरील आधारित विकासपर्यायाचा विचार तातडीने करायला हवा.

३. लिंगभाव व विकासाचे पर्याय

जातीबरोबरच लिंगभाव हे भारतातील शोषणाचे एक वास्तव रूप आहे. लिंगभावात्मक शोषणाला जातीप्रमाणेच आर्थिक व सामाजिक-सांस्कृतिक अशी दोन महत्त्वाची अंगे आहेत. भारतातील जातिआधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची स्थिती जातीच्या स्थानाप्रमाणे बदललेली दिसते. उत्पादक व सेवेच्या कामातील जातींमधील स्त्रिया कुटुंबातील पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून उत्पादक कामात सामील असतात. त्यामुळे त्यांना कुटुंबात एक उत्पादक व्यक्ती म्हणून मान असतो. याशिवाय घरकामाची (त्यात स्वयंपाक-स्वच्छता याबरोबरीने मुलांची प्रसुती व सांभाळ हे देखील येतात) जबाबदारी त्यांनाच घ्यावी लागते. (यालाच काही वेळा शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादन म्हणतात.) मात्र उत्पादक जातीतल्या स्त्रिया उच्चवर्णीय व गावातल्या धनदांडग्या कुटुंबातील पुरुषांच्या लैंगिक शोषणाला बळी पडण्याची शक्यता अधिक असते. त्याचबरोबर गावच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये होणाऱ्या त्यांच्या कुटुंबांच्या आर्थिक शोषणालादेखील त्या बळी पडत असतात.

तुलनेने, उच्चवर्णीय कुटुंबातील स्त्रियांवर उत्पादक कामांची जबाबदारी नसते. मात्र त्यांच्यावर घरकामाची म्हणजेच शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाची (यात स्वयंपाक-स्वच्छता, मुलांची प्रसुती, सांभाळ याबरोबर कुळाचारही येतात.) जबाबदारी मोठी असते. मात्र कुटुंबात याला फारसे महत्त्व दिले जात नाही. परिणामी, एक व्यक्ती म्हणून त्यांना कुटुंबात फारसा मान-स्थान नसते व त्यांना कुटुंबातील पुरुषांच्या लैंगिक व इतर गरजांची पूर्ती करणारी दासी असे स्वरूप प्राप्त होते.

ब्रिटिश आल्यानंतर व विशेषतः भांडवलशाही व्यवस्थेचा प्रसार झाल्यावर या परिस्थितीत फरक पडला. ज्या जातींची उत्पादक व सेवा कामे लयाला गेली त्या जातीतल्या स्त्रियांना शेतमजुरी अथवा शहरातील हलके रोजगार (उदा. आया, मोलकरीण) याकडे वळावे लागले. दुसऱ्या बाजूला ज्या

थोड्या उच्चवर्णीय स्त्रिया शहरात येऊन उच्चशिक्षण घेऊन अर्थव्यवस्थेमध्ये वरच्या स्तरावर पोचल्या त्यांना आर्थिक व लैंगिक शोषणातून बऱ्याच अंशी मुक्ती मिळाली.

गेल्या दशकात उजाखा धोरणाचा प्रभाव वाढू लागल्यावर परिस्थिती आणखीनच बिघडली. त्या धोरणाचे स्त्रियांच्या दृष्टीने तीन महत्त्वाचे परिणाम झालेले दिसतात. पहिला परिणाम म्हणजे शहरातील व ग्रामीण भागातील अनेक प्रकारची उत्पादक कामे आणखीन कमी झाल्यामुळे त्यामधून स्त्रियांना मिळणारे रोजगार (पुरुषांपेक्षा जास्त प्रमाणात) कमी झाले. त्या सर्वच स्त्रियांना पर्यायी रोजगार मिळाले असे झाले नाही व त्यांच्या कुटुंबांबरोबरच त्यांचीही ससेहोलपट सुरु झाली. ह्यापैकी अनेक स्त्रिया महानगरांमध्ये हलकी कामे (मोलकरणी, आया, सेक्रेटरी, विक्रेत्या) करण्यासाठी मोठ्या संख्येने येऊ लागल्या व त्यातल्या अनेक महानगरातील लैंगिक शोषणाच्या संघटित धंद्यांच्या शिकार बनल्या. दुसरा परिणाम म्हणजे, महानगरातील सर्वच उच्चवर्णीय/उच्चवर्गीय स्त्रियादेखील ह्या लैंगिक शोषणातून पूर्णतः सुटल्या नाहीत. जाहिरात, करमणूक, टीव्ही, सिनेमा यासारख्या क्षेत्रात या स्त्रिया व त्यांची शरीरे विक्रयवस्तू म्हणून मांडल्या गेल्या, व अशा प्रकारे त्या धीम्या किंवा अप्रत्यक्ष लैंगिक शोषणाच्या बळी ठरल्या. उजाखाचा स्त्रियांच्या दृष्टीने तिसरा परिणाम म्हणजे, उच्चवर्णीय व उच्चवर्गीय स्त्रियांपैकी उच्चशिक्षित स्त्रियांना मिळणाऱ्या मोठ्या कमाईच्या संधींमध्ये काही प्रमाणात वाढ झाली. त्यातून त्यांना बऱ्यापैकी लैंगिक व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू लागले. लिंगभाव व विकास यांचा विचार करताना ही सारी परिस्थिती आपल्याला लक्षात घ्यावी लागेल.

लिंगभाव व विकास ह्या विषयावर स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून फार मोठ्या प्रमाणात अभ्यास, संशोधन व मांडणी झाली आहे. त्या मांडणीमध्ये एक जोमदार मांडणी 'इकोफेमिनिझम' या विचारसरणीच्या पाईकांकडून केली जाते. निसर्ग व स्त्रिया यांच्या मधले खास नाते, त्यांचे जैविक पुनरुत्पादनाचे अतीव महत्त्वाचे कार्य, स्त्रियामधले आंतरिक वेगळेपण, व त्यामधून उमलणारा त्यांचा निसर्ग, समाज, व कुटुंब यांच्याबाबतचा वेगळा दृष्टिकोण यावर त्यांच्या मांडणीत भर असतो. मात्र अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांना स्त्रियांच्या जैविक पुनरुत्पादन व तदनुषंगिक वेगळेपणावरचा हा भर अतिरंजित व घातक वाटतो. एवढेच नव्हे तर समग्रतेच्या जाणीवेअभावी स्त्रीवाद बऱ्याचवेळा व्यक्तिगत, भावनिक, अस्मिताकेंद्री बनतो व परिवर्तनाच्या व क्रांतीच्या विरोधी बनतो असेही काहीजणांचे म्हणणे असते.

ह्या पार्श्वभूमीवर विकासाच्या पर्यायाचा विचार व त्याप्रमाणे कृती करताना स्त्रियांच्या ह्या दुहेरी शोषणाशी कसे झगडावे हे पाहावे लागेल. त्यादृष्टीने पुढील मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात.

- ▶ जातिआधारित शोषणाप्रमाणेच स्त्रियांच्या शोषणामध्ये आर्थिक परावलंबित्व हा मोठा भाग आहे व ते प्राधान्याने दूर करावे लागेल. त्यादृष्टीने सर्व प्रकारच्या उत्पादक कामात स्त्रियांना सामील करून घेण्यासाठी प्रकषर्षने प्रयत्न व्हायला हवेत.
- ▶ त्यासाठी नैसर्गिक संसाधने, इतर उत्पादन साधने व मालमत्तावरील अधिकारात स्त्रियांना समान वाटा दिला गेला पाहिजे तसेच स्त्रियांचे शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण यावर पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे.
- ▶ सर्व प्रकारचे घरकाम किंवा शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या कामाचा स्त्रियांवरील बोजा कमी करायला हवा. शारीरिक पुनरुत्पादनाच्या निसर्गदत्त जबाबदाऱ्या वगळता इतर सामाजिक

पुनरुत्पादनाच्या कामात (स्वयंपाक पाणी, घराची देखभाल, मुलांचे पालन) घरातील पुरुष व समाज ह्यांनी सहभाग घ्यायला हवा.

► स्त्रियांच्या शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या कामाला एखाद्या उत्पादक कामाइतकीच मान्यता व महत्त्व समाजात मिळायला हवे व त्यासाठी योग्य ते आर्थिक पाठबळ त्या स्त्रीला व तिच्या कुटुंबाला मिळायला हवे.

► आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरीने स्त्रियांच्या प्रश्नांतील सामाजिक व सांस्कृतिक शोषण बंद करण्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधनाचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात हाती घ्यायला लागतील. त्यातून स्त्रियांचे लैंगिक शोषण, त्यांचे विक्रय-वस्तूकरण (कमोडिफिकेशन) याविरुद्ध जोरदार मोहीम उठवावी लागेल.

विकासाच्या पर्यायांच्या शोधात समाजातील अर्ध्या घटकाला समर्थपणे सामील करून घ्यायचे असेल तर वर उल्लेखिलेले विविधांगी प्रयत्न करणे हा संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेच्या कार्यक्रमातील महत्त्वाचा भाग बनवावा लागेल.

४) परिसंस्थात्मक (इकॉलॉजिकल) दृष्टिकोणातून पर्यायी विकास

भारतातील बहुसंख्य लोक निसर्ग संपत्तीवर अवलंबून आहेत. त्याअर्थाने भारत हा निसर्गप्रधान देश आहे. हे लक्षात घेता पर्यायी विकासाचा विचार करताना निसर्ग, त्यातील चक्रे, त्या चक्रांचा तोल याकडे परिसंस्थात्मक दृष्टिकोणातून बघणे आवश्यक बनते. परिसंस्थात्मक दृष्टिकोणानुसार निसर्गात सातत्याने चालू असलेल्या वैश्विक तसेच स्थानिक स्तरावरील नैसर्गिक प्रक्रियांमधून मानवाला जीवनाधार पुरवणाऱ्या विविध नैसर्गिक सेवांचा (लाईफ-सस्टेनिंग इकॉलॉजिकल सर्विसेस) उगम होत असतो. मानवी जीवनाला अत्यावश्यक अशा विविध सेवा, उदा. प्राणवायू, अन्न, पिण्यायोग्य पाणी, घाण पचवणारी व्यवस्था इ. निसर्ग उपलब्ध करून देत असतो. या सेवा पुरवणाऱ्या विविध नैसर्गिक प्रक्रियांवर मानवी हस्तक्षेपाचे अनेकविध परिणाम होत असतात. परंतु जर हे परिणाम एका मर्यादेपलिकडे गेले तर या नैसर्गिक प्रक्रियांमध्ये कायमस्वरूपी बिघाड निर्माण होऊन जीवसृष्टीच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. या निसर्गसंपत्तीवर ज्या लोकांची उपजीविका थेट किंवा प्रत्यक्षरित्या अवलंबून असते, त्यांना यांचा तीव्र फटका बसतो. हे लक्षात घेता, मानवाच्या विकासासाठी आधारभूत अशा निसर्ग-चक्रांना अबाधित ठेवण्याची निकड परिसंस्थात्मक दृष्टिकोण मांडतो. या दृष्टिकोणातून विकास-प्रक्रियेचा विचार केला तर अनेक महत्त्वाचे मुद्दे पुढे येतात. यापैकी काही मुद्द्यांची संक्षिप्त मांडणी येथे केली आहे.

► संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेचा विचार करताना माणूस व निसर्ग यांच्या गरजांमध्ये समन्वय आणि संतुलन आणण्याची गरज आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे नियोजन करताना खेडी व त्यांच्या परिसरातील निसर्ग, निसर्ग-संपत्ती, जैविक विविधता यांच्या पुनरुज्जीवनावर भर द्यायला हवा, निव्वळ शेतीवर नव्हे. शेतीबरोबर गाव व त्याचा परिसर यामधील जमीन आणि पाण्याचा योग्य उपयोग, नैसर्गिक संसाधनांचे एकात्मिक नियोजन (इंटिग्रेटेड नॅचरल रिसोर्स प्लॅनिंग) करायला हवे.

► ज्या भौगोलिक विभागात पाऊस कमी व जमिनीत खनिजे, क्षार जास्त आहेत तेथे भरपूर पाणी देऊन शेतीचे उत्पन्न वाढवण्यापेक्षा जमिनीतील वनस्पतीजन्य जैविक पदार्थ वाढवून तिची सुपीकता, ओलावा धरून ठेवण्याची शक्ती वाढवण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

- ▶ कमीत कमी खर्च आणि सर्वदूर वितरण या निकषांवर जोखून पाहता धरणे-कालवे यावर आधारित पाणी-वाटप व्यवस्था योग्य नाही. शेतीच्या तसेच पाणी साठवण्याचा आणि पाणी-वितरणाच्या आपल्या दृष्टिकोणात, विचारात व आचारात बदल हवा. शेतांना पाणी देण्याची व्यवस्था शक्यतो विहिरीतूनच करायला हवी. त्यासाठी भूगर्भातील पाणी-साठे पुनरुज्जीवित होणे जरूरीचे आहे. ओढे, नाले, नद्या वाहते ठेवणे; त्याकाठचे वनस्पतीजीवन राखणे हे आवश्यक आहे. उपसासिंचन योजनांच्या ऐवजी जास्तीत जास्त पाणी भूगर्भात साठेल व त्यातून ते विहिरीत येईल असे पाहिले पाहिजे. शेताभोवतीचे, शेतातील चाऱ्यांकडेचे वनस्पतीजीवन योग्य राखायला हवे. शेतातून कमीत कमी पाणी वाहून जाईल, शक्यतो ते शेतातच मुरेल हे पाहिले पाहिजे.
- ▶ पाण्याची वर्षभर उपलब्धता आणि त्याचे सर्वदूर वितरण या दृष्टीने ओढ्यांच्या तंदुरुस्तीला फार महत्त्व आहे. उगमापासून त्यांच्या पात्रांची, प्रवाहांची, आणि त्यांच्या किनाऱ्यांची निगा राखली तर पाणी सर्वांना योग्य प्रमाणात मिळेलच तसेच त्यांच्यामुळे निर्माण होणाऱ्या व टिकणाऱ्या वनस्पतींमुळे शेतीशी संबंध नसणाऱ्या पण निसर्गावर अवलंबून असणाऱ्या हजारो लोकांना उपजीविका प्राप्त करता येईल. या दृष्टीने सर्व लोकांना ओढे, प्रवाह यांच्या संरक्षणात सामील करून घेतले पाहिजे. ओढे-नाले यांची सुधारणा करून, निसर्गाचे पुनरुज्जीवन साधून, अत्यंत माफक खर्चात भटक्या विमुक्त जमातींना उपजीविकेची साधने देता येतील. नदी-ओढ्यांचे प्रवाह वाहते असतील तर ते अनेक नैसर्गिक कार्ये करित असतात. ते अडवून शेती, उद्योग, मनुष्यवस्ती यांना पुरवल्यामुळे पाण्याच्या व्यवस्थापनाचे गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. आपल्या शेतीचे पर्यावरणीय स्वरूप न ओळखता आल्याने अयोग्य पाणी व्यवस्था अंमलात आली आहे.
- ▶ शेतीमध्ये एका पिकाऐवजी निसर्गातील विविधतेवर भर हवा. स्थानिक वातावरणाला अनुकूल अशा जाती व वाणे शोधण्यावर भर हवा. खेड्यांच्या परिसरातील जमिनींमध्ये धान्ये, भाज्या, फळे, चारा, सरपण, इमारती लाकूड अशा आवश्यक गोष्टींचे उत्पादन अग्रक्रमाने करायला हवे. जमिनीवर वनस्पतीजन्य गोष्टींचे आवरण सतत टिकून राहायला हवे. शेताभोवती वनस्पतीजन्य कुंपणे हवीत. यासाठी आपल्याकडच्या निरनिराळ्या वन्य झुडुपांच्या जातींच्या जीवनपद्धतींचे संशोधन हवे. त्यांचे पुनरुज्जीवन व लागवड करायला हवी. वन्य झाडे-झुडपे व खुरट्या वनस्पती जमवून त्यावर प्रयोग, अभ्यास होणे देखील गरजेचे आहे.
- ▶ नद्यांच्या उगमाजवळच्या जंगलांचे पुनरुज्जीवन, संरक्षण, व योग्य व्यवस्थापन; डोंगरातील झरे व प्रवाह व त्यांच्या परिसरातील निसर्ग यांच्या संरक्षण व संवर्धनाला अग्रक्रम द्यायला हवा. जंगलतोड करण्याची शेती पद्धत थांबवून शेतकऱ्यांना जंगल वाचवण्यात सामील करून द्यायला हवे. प्रसंगी त्यासाठी त्यांना खास अर्थसहाय्य द्यायला हवे.
- ▶ परिसंस्थात्मक दृष्टिकोणाचे सार्वत्रिकीकरण होण्यासाठी आजच्या शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमात जैविक ज्ञानावर भर देणे आवश्यक आहे. प्राथमिक स्तरावर स्थानिक हवामान, जैविक परिस्थिती, नैसर्गिक संसाधने यांचा परिचय करून देणे आवश्यक आहे. माध्यमिक स्तरावर अंगभूत कौशल्य, हस्तोद्योग, कारागिरीची कौशल्ये यांची जोपासना करणे, तसेच जैविक परिस्थितीतील परस्परसंबंध जाणून त्यावरून व्यापक, सर्वेकष विकासाच्या कल्पनेकडे

जाणे यावर भर द्यायला हवा. उच्चशिक्षणातही जैविक विषय आणि सामाजिक-राजकीय विषय यांचा सांधा जुळवण्याची गरज आहे. यामध्ये पुनरुज्जीवन, पुनर्भरण, संरक्षण, व संवर्धन यावर भर हवा. सभोवतालच्या नैसर्गिक-भौगोलिक परिस्थितीचे परिपूर्ण ज्ञान व आकलन तसेच, नैसर्गिक संपत्तीचे साठे, त्यांची प्रत, त्यांचे उपयोग व त्यांचा चिरंजीवी वापर कसा करायचा याबद्दलचे ज्ञान व समज स्थानिकांना व्हावी यासाठी शिक्षणाद्वारे प्रयत्न व्हायला हवेत. खेड्यांच्या परिसरातील नैसर्गिक विविधता, तिचे ज्ञान, संरक्षण, संवर्धन व चिरंजीवी वापर या गोष्टींना शिक्षणात अग्रक्रम दिला जावा.

पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीसंबंधातील या चार महत्त्वाच्या अंगांची चर्चा केल्यावर आता या चर्चेमधील विविध मुद्द्यांची दखल प्रत्यक्ष व्यूहनीतीवरच्या चर्चेत घेणे सुकर होईल.

भाग ४

संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेची व्यूहनीती

या भागातील विकासाच्या पर्यायी प्रतिमानातील व्यूहनीतीची चर्चा संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळापुरतीच मर्यादित ठेवली आहे. ह्या भागात व्यूहनीतीची मांडणी काही मार्गदर्शक सूत्रांवरील चर्चेच्या आधारे केली आहे. त्या सूत्रांची स्पष्टता सोप्या रीतीने करण्यासाठी सध्याची व्यवस्था व संक्रमणकालीन पर्यायी अर्थव्यवस्था ह्यांची तुलना सोबतच्या तक्त्यामध्ये केली आहे.

संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेची व्यूहनीती: मार्गदर्शक सूत्रे

१. ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेला केंद्रीय स्थान

शोषित-वंचित समाजघटकांचा विचार करीत असताना त्यांच्या उपजीविकेची पद्धत आणि शहरी औद्योगिक व्यवस्थेतील उपजीविकेची पद्धत यातील तीव्र भेद लक्षात घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. खरेतर, शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेत फक्त काही टक्के लोकांना कायमस्वरूपी रोजगार व त्यातून मिळणारे रोख उत्पन्न यांची हमी असते. या रोख उत्पन्नातून ते आपल्या उपजीविकेसाठी सर्व आवश्यक गोष्टी विकत घेत असतात. याउलट बहुसंख्य ग्रामीण व शहरी वंचित कुटुंबे त्यांच्या उपजीविकेसाठी अनेक साधनस्रोतांवर अवलंबून असतात. (यामध्ये प्रामुख्याने जमीन, जंगले, पाणी या नैसर्गिक संसाधनांचा समावेश होतो.) आणि अनेकविध उपक्रमांमधून त्यांच्या उपजीविकेच्या वेगवेगळ्या गरजा भागविल्या जातात. उदा. ग्रामीण भागातील एखाद्या कुटुंबाचे अन्न शेतीमधून, कपड्यासाठीचे रोख पैसे मजूरीमधून व सरपण जंगलामधून येते. तर, फुटकळ व्यवसाय, इतरांच्या घरी घरकाम, इतरांकडून मिळणारे कपडे, मुलाने/मुलीने केलेली अर्धवेळ फुटकळ नोकरी अशा विविध स्रोतातून मिळालेल्या वस्तू व रोख पैशातून शहरी भागातील शोषित-वंचितांची उपजीविका भागवली जाते. अशा तऱ्हेने शोषित-वंचित कुटुंबांची उपजीविकापद्धती खूपच जास्त गुंतागुंतीची असते. त्यामध्ये ऋतुमानानुसार महत्त्वाचे व भरीव असे बदल होत असतात. त्यामुळे कायमस्वरूपी रोजगार, त्यातून रोख उत्पन्न, त्यातून गरजेच्या वस्तूंची व सेवांची खरेदी, आणि त्यातून गरजांची पूर्ती या शहरी मध्यमवर्गीय साच्यात आदिवासी व वंचितांच्या जीवनाचे वास्तव बसविणे चूक ठरते.

रुढ अर्थशास्त्र मात्र अल्पसंख्य शहरी समाजसमूहांची उपजीविका पद्धती हीच जणू सार्वत्रिक आहे असे मानून आपल्या संकल्पनांची व कार्यक्रमांची मांडणी करताना दिसते. उदा. सरकारच्या बहुतेक दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचा भर रोजगार पुरविणे या उद्दिष्टाभोवती केंद्रित झाल्याचे दिसते. रोजगारामुळे लोकांना उत्पन्न मिळेल, त्यातून त्यांची खरेदीक्षमता वाढेल, त्यातून त्यांच्या उपजीविका भागण्यास मदत होईल असे गृहीतक यामागे आहे. मात्र, आदिवासी आणि इतर शोषित-वंचित गटांची आजची उपजीविकेची साधने वैविध्यपूर्ण आहेत आणि त्यांचे संवर्धन व त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ करणे या समाजगटांच्या उपजीविका समृद्ध व सुरक्षित करण्यासाठी आवश्यक आहे याचे भान कोठेही आढळत नाही. वंचितांच्या उपजीविकेसंबंधातील हे वास्तव लक्षात घेऊन पर्यायी विकासाची व्यूहनीती आखणे गरजेचे आहे.

‘उजाखा’ धोरणांमुळे रूढ शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये शिरकाव करून घेणे बहुसंख्य वंचितांना आता अधिकच कठीण झाले आहे व त्या व्यवस्थेतून त्यांना सुरक्षित, सन्मानपूर्ण उपजीविका मिळवता येणे कठीण आहे हे आपण पाहिले. बहुसंख्य वंचित गट आज ग्रामीण-नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थेमध्ये सामील आहेत. ग्रामीण नैसर्गिक व्यवस्थेतून पिढ्यान्पिढ्या ते आपली उपजीविका मिळवत आले आहेत, त्या व्यवस्थेबद्दलचे त्यांचे ज्ञान सखोल आहे, त्या व्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात तरी त्यांना आज अधिकार आहेत किंवा पूर्वी होते. ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेत राहून आपले स्थान मजबूत केल्यास वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता मिळण्याची शक्यता जास्त आहे. कारण, त्या व्यवस्थेमध्ये राहिल्यास ते आपले अधिकार वाढवण्यासाठी संघर्ष करू शकतात. आपले ज्ञान वाढवून आपल्या उपजीविकेच्या उपक्रमांची कार्यक्षमता वाढवू शकतात. अशाप्रकारे, ज्या व्यवस्थेत वंचितांना त्यांचे सुरक्षित उपजीविकेचे उद्दिष्ट साधण्याची संधी जास्त प्रमाणात आहे त्या ‘ग्रामीण-नैसर्गिक’ व्यवस्थेत राहून आपली प्रगती व विकास साधण्याचा निश्चय वंचितांनी व त्यांच्या नेतेमंडळींनी सजगपणे करायला हवा. यादृष्टीने ‘ग्रामीण-नैसर्गिक’ व्यवस्थेच्या संवर्धन व वाढीला पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीमध्ये केंद्रीय असे स्थान मिळणे गरजेचे आहे.

आज बहुसंख्य वंचितांना उपजीविका पुरवणाऱ्या व त्यांच्या भविष्याची आशा असणाऱ्या ‘ग्रामीण-नैसर्गिक’ व्यवस्थेचा खरा आधार जमीन-पाणी-जंगल ही स्थानिक नैसर्गिक संसाधने आहेत. ह्या नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन व त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ हा वंचिताभिमुख विकासाच्या पायाचा दगड असेल.

२. जैवमाल हा अर्थव्यवस्थेचा मूळ व मुख्य भौतिक आधार

रूढ शहरी व औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये सारा भर खनिजांपासून मिळणाऱ्या (त्यातही मुख्यतः खनिजतेलापासून मिळणाऱ्या) व इतर मानवनिर्मित पदार्थांवर आहे. हे पदार्थ रूढ अर्थव्यवस्थेचे मुख्य भौतिक आधार (मटेरिअल बेस) आहेत. ह्या पदार्थांपैकी बहुसंख्य पदार्थ हे निसर्गाला हानी पोहोचवणारे आहेत व बरेचसे पदार्थ किंमतीने अतिशय महागही आहेत. शिवाय ह्या पदार्थांचे उत्पादन, वितरण यावरच नव्हे तर ते पदार्थ ज्यापासून मिळवले जातात त्या खनिजांच्या (काही बाबतीत जगात निवडक ठिकाणी असणाऱ्या) स्रोतांवरदेखील आपला घट्ट ताबा ठेवण्याचा प्रयत्न जगातील बलवान राष्ट्रे व बहुराष्ट्रीय कंपन्या सतत करत असतात. तेव्हा शोषित-वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता प्राप्त करून देण्यासाठी ह्या पदार्थांवर आर्थिक विकासाचा मुख्य भौतिक आधार म्हणून अवलंबून राहणे चुकीचे ठरेल.

ह्याउलट स्थानिक पातळीवर, स्थानिक पर्यावरणातून निर्माण होणारा जैवमाल वंचिताभिमुख विकासाच्या दृष्टीने विविध कारणांनी अतिशय उपयुक्त आहे. एकतर, तो वंचित लोकांना स्थानिक स्तरावर उपलब्ध होऊ शकतो. दुसरे म्हणजे, जैवमाल ज्यातून निर्माण होतो त्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर (म्हणजे जमीन, पाणी, जंगल) वंचित गटांना पूर्वी अधिकार होते व आजही अनेक ठिकाणी मर्यादित का होईना अधिकार आहेत. त्यामुळे विकास प्रयत्नांची सुरुवात लहान प्रमाणावर का होईना स्वतंत्रपणे सुरू करणे शक्य होईल. तिसरे म्हणजे अनेक पिढ्यांपासून वंचित लोक उपजीविकेच्या गरजा भागविण्यासाठी जैवमालाचा उपयोग करत आले आहेत. स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांपासून विविध प्रकारचा जैवमाल मिळवण्यासाठी आवश्यक ते तांत्रिक ज्ञान स्थानिक वंचितगटांकडे आजही

उपलब्ध आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक व्यवस्था जैवमाल पुन्हा पुन्हा निर्माण करू शकते. जैवमालाच्या ह्या पुनर्निर्मितीच्या क्षमतेमुळे, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या वंचिताच्या उपजीविका देखील 'शाश्वत' होतील.

जैवमालाच्या बाजूचे हे सारे मुद्दे लक्षात घेऊन पर्यायी अर्थव्यवस्थेची उभारणी करताना त्यामध्ये जैवमाल हा साऱ्या पदार्थांचा व वस्तूंचा मूळ व मुख्य भौतिक आधार (ओरिजनल मटेरीअल बेस) म्हणून स्वीकारणे योग्य ठरेल. जैवमालाच्या उत्पादनात विविधता आणून त्यापासून केवळ अन्न, सरपण, व चाराच नव्हे तर रोजच्या वापरातील इतरही विविध वस्तू तयार करता येतील. एवढेच नव्हे तर, स्थानिक स्तरावरील पायाभूत संरचना (लोकल इन्फ्रास्ट्रक्चर) साठीच्या विविध प्रकारच्या इमारती व इतर बांधकामे (उदा. कालवे, रस्ते, छोटे बंधारे, पाणी साठवणूक तळी, टाक्या, इत्यादी) यामध्ये देखील जैवमालाचा प्राधान्याने व मोठ्या प्रमाणात वापर करणे हे पर्यायी विकासाचे मुख्य सूत्र असेल. परिणामी, जैवमालाचे उत्पादन वाढवणे व त्यातील विविधता व त्यांचा दर्जा वाढवणे यावर मोठा भर असेल.

मात्र, याचा अर्थ असा नव्हे की जैवमालाव्यतिरिक्त इतर (म्हणजे खनिजजन्य व मानवनिर्मित) पदार्थांचा वापर ताबडतोब व संपूर्णतः थांबवायचा. संक्रमण काळामध्ये एका बाजूने जैवमालाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढवताना त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणी व त्रुटींवर मात करण्यासाठी आवश्यक तेथे, तारतम्याने, व नेमक्या प्रमाणात या इतर प्रकारच्या पदार्थांचा वापर करत रहावे लागेल.

या विवेचनातून असे दिसते की आपल्याला शेतीची रूढ व्याख्या बदलावी लागेल. शेती म्हणजे मूलतः अन्नधान्ये, गळित धान्ये, फळफळावळ, भाज्या, तसेच ऊस, तंबाखू, कापूस यासारख्या नगदी पिकांचे उत्पादन करणे अशी व्याख्या आज केली जाते. या साऱ्या पिकांच्याबरोबरीनेच विशेषतः पायाभूत संरचनेसाठी कच्चा माल म्हणून लागणाऱ्या विविध प्रकारच्या जैवमालाचे देखील उत्पादन हाती घ्यावे लागेल. यामध्ये बांबू, छोटे लाकूड देणारी विविध प्रकारची झाडे, विविध प्रकारचे दोर (फायबर) देणाऱ्या वनस्पती, रेझीनसारखी रसायने देणाऱ्या वनस्पती यांचे उत्पादनही मोठ्या प्रमाणावर हाती घ्यावे लागेल. पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेत शेतीची व्याख्या 'विविध प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन' अशी व्यापक करावी लागेल.

३. जैवमाल आधारित उद्योगांची मोठ्या प्रमाणात वाढ

शेतीआधारित उद्योगांमध्ये कापसापासून कापड, उसापासून साखर, ज्यूटपासून गोणपाटे, तंबाखू पासून विड्या करणाऱ्या उद्योगांचा समावेश केला जातो. यात विविध कारणांमुळे शेतकऱ्यांच्या हितांचा नेहमीच बळी जातो हे आता सर्वांना माहिती आहे. पर्यायी व्यवस्थेत संक्रमणकाळात हे उद्योग अर्थातच थांबवता येणार नाहीत. पण शेतकऱ्यांचे त्यांच्यावरचे अवलंबित्व कमीतकमी करण्याचा प्रयत्न करावा लागेल.

रूढ व्यवस्थेप्रमाणे शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगांचा दुसरा प्रकार म्हणजे फळांचे जाम, केचप, टॉफी तसेच लोणची, पापड, मसाले तयार करणे. यासारख्या उद्योगांचे मार्केट शहरात असते व मर्यादित असते. त्या मार्केटमध्ये मध्यमच नव्हे तर बड्या कंपन्यांही स्पर्धेत असतात. परिणामी, त्या स्पर्धेत

छोटे स्थानिक उद्योग टिकत नाहीत. ग्रामीण उद्योगांच्या नावाखाली स्थानिक कारागीरांना शहराच्या बाजारात विकण्यासाठीच्या शोभेच्या वस्तू (उदाहरणार्थ, बांबूचे दिवे) करण्यासाठी उद्युक्त करणे व त्या वस्तूंना फारशी मागणी नाही म्हणून त्या दलालांना कवडीमोलाने विकल्या जाणे हे आज सर्रास चालते. हे चित्र पाहता, ज्याप्रमाणे शेतीची व्याख्या व्यापक करावी लागेल त्याप्रमाणेच, शेतीआधारित उद्योगांची व्याख्याही बदलावी लागेल व व्यापक करावी लागेल.

जैवमाल आधारित अर्थव्यवस्था उभी करताना जैवमालाच्या उत्पादनात, दर्जात, व वैविध्यात फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ करावी लागेल. अशा प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन करण्यासाठी रासायनिक खते अथवा कीटकनाशके यांचा कमीत कमी वापर करून सेंद्रिय खते व औषधे यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करावा लागेल. सेंद्रिय खते, औषधे, स्थानिक बियाणे यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणे हा फार मोठा शेतीउद्योग किंवा जैवमालउद्योग असेल. त्याचबरोबरीने जैवमालाचे सार्वत्रिकरित्या व मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्यासाठी आवश्यक त्या पाण्याच्या स्थानिक स्रोतांचे व साठवणुकीचे व्यवस्थापन व पुरवठा हा देखील एक महत्त्वाचा 'जैवमालउद्योग' होऊ शकेल.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जैवमालाचा रोजच्या जीवनामध्ये व पायाभूत संरचनेमध्ये वापर करता यावा म्हणून त्या जैवमालावर विविध प्रकारच्या प्रक्रिया करणारे उद्योग मोठ्या प्रमाणात उभारावे लागतील. या प्रक्रिया केलेल्या जैवमालापासून पायाभूत संरचनासाठीच्या इमारती व इतर बांधकामांसाठी लागणारे विविध घटक व वस्तू बनवणे हा देखील फार मोठा उद्योग असेल. छोट्या आकारांच्या लाकडांचा टिकारूपणा वाढवण्यासाठी प्रक्रिया करणारे उद्योग तसेच प्रक्रियाकृत लाकडापासून पायाभूत संरचनांच्या बांधकामासाठी लागणाऱ्या विविध वस्तू म्हणजे तयार खांब, तयार तुळ्या व फळ्यांपासून छोट्या धरणांच्या दरवाजापर्यंतच्या विविध वस्तू बनवणारे उद्योग ही याची उदाहरणे होत.

४. रोजगारनिर्मितीला प्राधान्य

संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करताना आपल्या देशात मुबलक असलेल्या श्रमाचा किंवा श्रमिकांचा जास्तीत जास्त वापर तर टंचाई असलेल्या भांडवलालाचा कमीत कमी वापर करण्याचे सूत्र मनी बाळगावे लागेल.

या सूत्राचा वापर केवळ जैवमालाधारित उद्योगातच नव्हे तर इंजिनिअरिंग उद्योगातही करावा लागेल. भांडवल जास्त लागणाऱ्या संगणकीय, स्वयंप्रेरित (ऑटोमॅटिक) यंत्रांपेक्षा कामगारचलित यंत्रे वापरण्यावर भर द्यावा लागेल. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर रुढ व्यवस्थेतील 'भांडवलसघन' उद्योगांपेवजी 'श्रमसघन' उद्योगांची वाट आपल्याला धरावी लागेल. रोजगार निर्मितीच्या प्रश्नाचे उत्तर केवळ संघटित किंवा रुढ इंजिनीअरिंग उद्योगात शोधून चालणार नाही. तर त्यासाठी जैवमाल निर्मिती व संबंधित क्षेत्रांमध्ये आपणास रोजगार निर्मितीसाठी मोठी गुंतवणूक करायला लागेल.

रोजगाराला प्राधान्य देताना त्यात वंचित गटांतील लोकांना प्राधान्य मिळावे हे सूत्र लक्षात ठेवावे लागेल. ह्या सूत्राची अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी येतील. त्यामध्ये वंचित गटातील लोकांमध्ये आवश्यक क्षमतांचा अभाव ही प्रमुख अडचण असेल. तेव्हा केवळ रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रमात नव्हे तर पर्यायी अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीच्या कार्यक्रमात वंचित समाजघटकातील तरुण-तरुणी व विशेषतः

स्त्रियांच्या क्षमतावर्धनासाठी व्यवसाय कौशल्याचे, उद्योजकतेचे, मानसिक व इतर क्षमतांचे प्रशिक्षण हा मुख्य घटक असेल.

शेतीवरील लोकसंख्येचा भार ही भारतासारख्या देशात मोठी समस्या मानली जाते. शेतीमधील लोकांना उद्योगधंद्यात गुंतवले पाहिजे असे म्हटले जाते. मात्र तेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उद्योगांमध्ये होणार नाहीत असे लक्षात आल्यावर लँडआर्मीसारख्या कालबाह्य व समतेच्या कसोटीवर न टिकणाऱ्या योजना सुचवल्या जातात. (लँडआर्मी म्हणजे मजुरांचे सैन्य. ज्या भूमिहीनांना रोजगार मिळणार नाही त्यांनी लँडआर्मीमध्ये सामील होऊन जेथे काम असेल तेथे जावे अशी कल्पना काही अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडली होती. थोडक्यात, हे भूमिहीन कायमचे विस्थापित होऊन (आपल्या कुटुंबकबिल्यासह किंवा शिवाय) गावोगाव फिरत राहतील असेच सुचवले गेले होते.) तेव्हा रोजगाराचा प्रश्न सोडवण्यासाठी शेतीतील माणसे शहरी उद्योगधंद्यात पाठवण्याचा नेहमीचा उपाय करण्याऐवजी विविध नावीन्यपूर्ण उपाय अवलंबावे लागतील. उदाहरणार्थ, श्रमिकांच्या श्रमाचा वापर करून (पेट्रोलियमजन्य पदार्थांचा वापर करून घातक रासायनिक खते निर्माण करण्याऐवजी) जैविक खते निर्माण करणे व त्यातून देशभरातील जमिनीची उत्पादकता वाढविणे हा रोजगार वृद्धीचा एक महत्त्वाचा उपाय ठरू शकेल. त्यातून उत्पादकतेमध्ये भरीव वाढ घडेल व घातक रसायनांची आयात कमी होईल हे लक्षात घेतले पाहिजे. दुसरे उदाहरण म्हणजे जमिनीमधून जैवमाल-निर्मितीसाठी जी इतर आदाने लागतील तसेच विविध प्रकारच्या सेवा लागतील (उदा. पाणी व्यवस्थापन) त्यामधून मोठा रोजगार निर्माण होईल. त्याशिवाय ह्या जैवमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या विविध उद्योगांमध्येही मोठा रोजगार असेल.

अशाप्रकारे पारंपारिकरित्या ज्याला शेतीक्षेत्र म्हटले जाते त्या क्षेत्राचा आवाका वाढवून ते 'जैवमाल निर्मिती व प्रक्रिया क्षेत्र' म्हणून ओळखले जाईल व जमीन पाणी यासारख्या संसाधनांच्या उत्पादकतेमध्ये वाढ करणारे रोजगार त्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होतील. परिणामी, पारंपारिक इंजिनिअरिंग उद्योगांमध्ये एवढ्या संख्येने रोजगार निर्माण कसे करायचे हा प्रश्नही सुटेल व लँडआर्मीचीही गरज भासणार नाही.

५. नैसर्गिक संसाधनांवर शोषित-वंचितांना हक्क व त्यांचे संवर्धन

जैवमालआधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये जैवमालाचे उत्पादन करणाऱ्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे महत्त्व केंद्रीय असेल. तेव्हा स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा वापर हा स्थानिक वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता देण्यासाठी प्राधान्याने व्हायला हवा. दुर्दैवाने, ग्रामीण भागातील वंचित घटकांच्या (विशेषतः आदिवासींसारख्या) उपयोगातल्या नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आज शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेकडून होत असतो. हा वापर बऱ्याचवेळा निष्काळजी, नासाडी करणारा, बेपर्वा रीतीने व अनावश्यक कामासाठी होत असतो (उदा. गोल्फ रिझॉर्टसाठी आदिवासींची जमीन व जंगले ताब्यात घेणे). अशा गैरवापराला आळा घालणे, स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवरील वंचितांच्या सर्व प्रकारच्या म्हणजे कायदेशीर, पारंपारिक, व सामूहिक वापराच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ह्या जबाबदाऱ्या सर्वांनाच घ्याव्या लागतील. तरच त्या संसाधनांचा वापर प्राधान्याने स्थानिक वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता देण्यासाठी करता येईल.

संवर्धनाच्या प्रयत्नांमध्ये हक्कांबरोबर स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची उत्पादकता वाढवणे हा देखील एक महत्त्वाचा घटक आहे. ही उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची (म्हणजे विशेषतः माती, झाड-झाडोरा, पाण्याचे स्रोत ह्यांची) धारणक्षमता व दर्जा वाढवणे महत्त्वाचे ठरते. दीर्घ पल्ल्याचा दृष्टिकोण ठेवून विविध उपायांनी ही प्राथमिक उत्पादकता वाढवणे हे पर्यायी विकासाच्या प्रयत्नांमध्ये एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट असावे लागेल.

अर्थात् याचा अर्थ जैवमालाची निर्मिती करण्यासाठी बाहेरचे कोणतेच पदार्थ अथवा आदाने (इनपुट्स) वापरायची नाहीत असा नव्हे. मात्र बाहेरील आदाने वापरताना त्यांचा वापर तारतम्याने, नेमका, व आवश्यक तेथेच केला जाईल, त्यांच्यावर दीर्घपल्ल्याचे अवलंबित्व निर्माण होणार नाही, व इतरांवर अन्याय करून त्यांची आयात केली जाणार नाही अशा सर्व पथ्यांचे पालन करावे लागेल.

६) पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जासाधनांना प्राधान्य

विकासाच्या पर्यायांबाबत विचार करताना ऊर्जासाधनांचा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. रूढ विकास प्रतिमान हे ऊर्जेचा अवाजवी व अपव्ययी वापर करण्यास प्रोत्साहन देते. रूढ अर्थव्यवस्थेमध्ये ऊर्जेच्या रूढ स्रोतांचा (म्हणजे कोळसा, खनिजतेल, अणुऊर्जा, मोठी धरणे इ.) वापर जास्त होतो. ह्या गोष्टींचे दोन मोठे दुष्परिणाम होतात. पहिला दुष्परिणाम म्हणजे ह्या ऊर्जा साधनांच्या वापरामुळे स्थानिक ते वैश्विक अशा विविध स्तरावर पर्यावरणाची तीव्र म्हणावी अशी हानी होते. दुसरे म्हणजे, ही सर्व महत्त्वाची ऊर्जासाधने पृथ्वीवरील काही विशिष्ट ठिकाणी उपलब्ध आहेत. परिणामी, त्यांच्यावर प्रत्यक्ष ताबा मिळवणे अथवा मत्केदारी निर्माण करणे सहज शक्य होते. अशा मत्केदारीमुळे ही ऊर्जासाधने गरीब देश व त्यातही वंचित समाजघटकांना परवडतील अशा किमतीत व पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होणे कठीण असते. तेव्हा वंचितांच्या विकासासाठी ह्या ऊर्जासाधनांवर अवलंबून राहणे घातक ठरेल.

भारतासारख्या देशात सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जैवमालापासून मिळणारी ऊर्जा, प्राणीज ऊर्जा अशा अनेक प्रकारच्या ऊर्जांचे पुनर्निर्मितीक्षम (रिन्युएबल) स्रोत स्थानिक स्तरावर उपलब्ध आहेत. आज ह्या स्रोतांचा विविध कारणांमुळे पुरेसा वापर होत नाही.

त्याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे रूढ ऊर्जास्रोत हे स्थानिक ऊर्जास्रोतांपेक्षा स्वस्त भासतात. खरेतर, शहरी-औद्योगिक व्यवस्था ह्या रूढ ऊर्जास्रोतांची फारच मर्यादित किंमत देते. (म्हणजे फक्त खनन, वहन, विक्री याचा खर्च व खनन, वहन, विक्री करणाऱ्या कंपन्यांचे नफे एवढीच किंमत त्यांना द्यावी लागते). या रूढ ऊर्जास्रोतांमुळे (उदा. कोळसा, तेल, मोठी धरणे, अणु ऊर्जा) होणारे पर्यावरणीय व सामाजिक नुकसान पाहता त्या स्रोतांपासून मिळणारी ऊर्जा ही प्रत्यक्षात अतिशय महागडी ठरते. मात्र, शहरी-औद्योगिक व्यवस्था ह्या रूढ ऊर्जास्रोतांची अशा नुकसानासकटची खरी किंमत चुकवत नाही. त्यामुळे त्या व्यवस्थेकडून रूढ ऊर्जास्रोतांचा अवाजवी, अपरंपार वापर होत असतो. एवढेच नव्हे तर ह्या स्वस्त ऊर्जास्रोतांचा वापर ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेमध्येही मोठ्या प्रमाणात व्हावा यासाठी अनेकविध प्रयत्न केले जातात. रूढ ऊर्जास्रोतांच्या विकासाकडे सारे लक्ष व निधी वळवला गेल्याने पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोतांचा वापर करण्याच्या तंत्रज्ञानाच्या विकासाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे, स्थानिकरित्या उपलब्ध असणाऱ्या पुनर्निर्मितीक्षम स्रोतांपासून मिळणाऱ्या ऊर्जेची

किंमत शक्य असूनही कमी होऊ शकलेली नाही. त्यामुळे एका बाजूने रूढ स्रोतांच्या वापरावर भरपूर कर लावणे व त्यातून उभ्या राहणाऱ्या निधीतून पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोत वापरावयाच्या तंत्रज्ञानाचा विकास करणे, असे धोरण आखावे लागले. मात्र हा विकास करताना त्यातून निर्माण होणारे तंत्रज्ञान हे निसर्गस्नेही, स्थानिक अर्थव्यवस्थेला गती देणारे, स्थानिक जैवमालाआधारित उत्पादनांचा जास्तीतजास्त वापर करणारे असावे लागेल. अन्यथा त्यांचा वापर वंचिताभिमुख अशा पर्यायी विकासासाठी ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेमध्ये करणे शक्य होणार नाही आणि श्रेयस्करही ठरणार नाही.

स्थानिक पातळीवर, जैविक उत्पादनांवर भर द्यायचा असेल तर ऊर्जेची विविध साधने स्थानिक पातळीवर कशी कार्यक्षम होतील हे पाहायला हवे. पवन व जल ऊर्जा पुष्कळशी विशिष्ट भौतिक परिस्थितीशी निगडीत आहे. पण जैवमाल हा उर्जेचा स्रोत सार्वत्रिक आहे. त्यामधून मिळणारा इंधन-वायू अनेक स्थानिक उद्योगांसाठी वापरता येईल. त्यासाठी स्थानिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वापराची व्यवस्था लागेल. सांडपाणी, गावातील कचरा व टाकाऊ माल, शेतातील व इतर जैविक मालाच्या उत्पादनातील कचरा यांची योग्य व्यवस्था व त्यांचा ऊर्जा-निर्मितीसाठी उपयोग याकडे विशेष लक्ष पुरवावे लागेल. ऊर्जेचे उत्पादन व वितरण जितके विकेंद्रित होईल तितके उद्योगांचे महाउद्योगात रूपांतर होण्याला पायबंद बसेल. तसेच त्यांची आर्थिक व राजकीय सत्ताही वाढणार नाही.

७. पाणी व ऊर्जा: समान वाटपाचे सूत्र

जैवमालवृद्धीसाठी भारतासारख्या हवामानामध्ये पाणी हा ऊर्जेपेक्षाही महत्त्वाचा घटक आहे. विशेषतः दक्षिण भारतामध्ये पाण्याची टंचाई हा जैवमालाच्या उपलब्धतेच्या दृष्टीने एक मोठा अडसर ठरतो. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात तर आधीच पाणी कमी आहे. त्यात उपलब्ध पाण्याचे अत्यंत असमान वाटप व अतार्किक वापर यामुळे पाणीसमस्या ही राज्याची प्रथम क्रमांकाची समस्या बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर 'पाण्याचे समतेच्या तत्त्वावर सर्वांना वाटप' ही महाराष्ट्रातील पर्यायवादी चळवळीची महत्त्वाची मागणी राहिली आहे. स्व. विलासराव साळुंखे यांच्या पाणीपंचायत चळवळीने 'दरडोई अर्धा एकर पाणी गावातील सर्वांना' ही कल्पना मांडली होती. तर दक्षिण महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागामध्ये बळीराजा धरण, धरणग्रस्त व दुष्काळग्रस्तांचे एकत्र आंदोलन, व आता समान पाणी वाटप सोसायट्या यांच्याद्वारे समान पाणी वाटपाची मागणी पुढे केली जात आहे. आता राज्य सरकारच्या पाणी धोरणामध्ये या तत्त्वाला स्थान मिळाले आहे.

समान पाणी वाटपाच्या तत्त्वामध्ये प्रत्येक कुटुंबाला त्यांच्या उपजीविका सुरक्षिततेला आवश्यक तेवढे उत्पादन करण्यासाठी जेवढे पाणी लागेल तेवढ्या पाण्याची हमी देण्याची कल्पना आहे. या तत्त्वात सर्वांना समान पाणी मिळेल व त्यामध्ये गावातील सर्व कुटुंबे अगदी भूमिहीनदेखील सामील असतील अशी कल्पना आहे. भूमिहीनांना पाण्याचा हक्क देणे हे आजच्या परिस्थितीत विशेषतः जमिनीच्या पुनर्वाटपावर मर्यादा आल्या असताना खूप महत्त्वाचे ठरू शकते असे काही अभ्यासक व कार्यकर्त्यांचे आग्रहाचे सांगणे आहे. एक तर भूमिहीन कुटुंबांना त्या गावातल्या नैसर्गिक संसाधनांवर (विशेषतः ज्याची टंचाई आहे अशा) हक्क मिळणे हे त्यांच्या प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने, आर्थिक स्वायत्ततेच्या दृष्टीने पहिले पाऊल ठरते. दुसरे म्हणजे इतरांनाही तेवढेच पाणी मिळणार असल्याने ज्यांच्याकडे

जास्त जमीन आहे त्यांच्याकडून जमीन भाड्याने घेऊन आपल्या वाट्याचे पाणी ते जैवमालाच्या उत्पादनासाठी वापरू शकतात. त्यातून त्यांच्या आर्थिक प्रगतीची वाट खुली होऊ शकते. तिसरे म्हणजे जैवमालाचे प्रत्यक्ष उत्पादन करणे एखाद्या वंचित कुटुंबाला शक्य नसल्यास ते कुटुंब आपल्या वाट्याचे पाणी दुसऱ्याला शेतीसाठी वा उद्योगासाठी विकून रोख किंमतीच्या अथवा जैवमालाच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळवू शकतात. पाण्याचा अधिकार मिळाला, पाण्यामुळे होणाऱ्या उत्पादकता वाढीचे परिणाम दिसू लागले, त्यातून थोडे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले की वंचित घटक जास्त जोराने जमिनीच्या हक्कांसाठी भांडू शकतात. समान पाणी वाटपाचे सूत्र अशा तऱ्हेने अनेक क्रांतिकारक प्रक्रियांना जन्म देऊ शकते.

आज ग्रामीण भागात ऊर्जेची मागणी पाण्याच्या मागणीइतकी जोरदारपणे पुढे जात नाही कारण आर्थिक उपक्रमांसाठी उर्जेचा वापर फारसा होत नाही. मात्र ग्रामीण भागामध्ये जैवमालाआधारित उद्योगांची वाढ मोठ्या प्रमाणात करावयाची झाल्यास मोठ्या प्रमाणात ऊर्जेची गरज लागेल व ऊर्जेची टंचाई (पाण्याइतक्याच तीव्रतेने) ग्रामीण भागातही जाणवू लागेल. अशा परिस्थितीमध्ये पाण्याच्या बाबतीतले समान वाटपाचे सूत्र ऊर्जेच्या बाबतीतही लागू करावे लागेल. मुख्यतः सार्वजनिक निधीचा वापर करून उभारण्यात आलेल्या विद्युत व ऊर्जाक्षेत्रातील यंत्रणांचा उपयोग प्राधान्याने वंचित कुटुंबांच्या उपजीविका सुरक्षिततेसाठी चालणाऱ्या उद्योगांना करू दिला पाहिजे. तसेच सर्व समाजाची मालकी असणाऱ्या कोळसा, तेल, नैसर्गिक वायू यासारखी इंधने प्राधान्याने व परवडणाऱ्या किंमतीत ह्या उद्योगांना उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे ठरेल.

८. स्थानिक अर्थव्यवस्थांना प्राधान्य व मजबुती

अनेकदा ग्रामीण भागातील स्थानिक उत्पादने थेट शहरात निर्यात करून अथवा एखादा मोठा कारखाना ग्रामीण भागात आणून त्या भागाचा विकास घडवण्याचे प्रयत्न केले जातात. सध्याच्या जमान्यात सर्वच प्रकारचे उद्योग (अगदी चपला आणि फरसाण बनवणारे सुद्धा) हे स्वयंचलित यंत्रांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करतात. परिणामी, त्या उद्योगांमध्ये यंत्रे चालवण्यासाठी तसेच उत्पादनाचे नियंत्रण, हिशेब ठेवण्यासाठी मनुष्यबळ अतिशय कमी प्रमाणात लागते. उदाहरणार्थ, एनर्ॉनच्या ९००० कोटी रुपयाच्या गुंतवणुकीच्या (राज्याच्या गरजेच्या वीस टक्के वीज निर्माण करू शकणाऱ्या) वीजप्रकल्पामध्ये साधारण साडेतीनशे लोकांना नोकऱ्या मिळतील. त्यात बरेचशे उच्चशिक्षित असतील जे बाहेरून येतील. असे बाहेरून येणारे आधुनिक मोठे कारखाने फारच थोड्या स्थानिक व्यक्तींना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष (अॅन्सिलरी किंवा पूरक उद्योगातील) रोजगार उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे स्थानिक स्तरावर फारसे उत्पन्न वाढत नाही व क्रयशक्ती निर्माण होत नाही. स्थानिक स्तरावरील क्रयशक्तीच्या अभावी त्या भागातल्या इतर स्थानिक उद्योग व सेवांना चालना मिळत नाही. अशाप्रकारे या मोठ्या व आधुनिक कारखान्यांचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला योगदान फारसे नसते. याउलट, स्थानिक जमीन, पाणी व हवेचे प्रदूषण करून, स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा अवाजवी वापर करून, अथवा कधीकधी स्थानिक उद्योगांना धोका पोचवून हे कारखाने स्थानिक कुटुंबांच्या उपजीविकांचा मोठ्या प्रमाणावर विध्वंस करतात. अशाप्रकारे, त्यांचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला होणारे योगदान बऱ्याचवेळा ऋणात्मक असते.

मात्र हेच आधुनिक कारखाने मोठ्या संख्येने माल निर्माण करतात. या मालाची किंमतही बऱ्यापैकी कमी असते. यामागे इतरही कारणे आहेत, मात्र स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची फारशी किंमत न दिल्याने व अमूल्य अशी खनिज ऊर्जा व खनिज पदार्थ फक्त खनन, वहन किंमत देऊन वापरल्याने त्यांच्या मालाची किंमत कमी होते हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे. हा मोठ्या संख्येत तयार झालेला "स्वस्त" माल (उदा. प्लॅस्टिकच्या चपला, घागरी, शांपूची पाकिटे इ.) गावागावात पोचतो. गावातले लोक आपली असलेली नसलेली क्रयशक्ती (पैसा) वापरून तो माल विकत घेतात. हा सारा पैसा कारखान्यातील उच्चशिक्षितांचे मोठे पगार, महागड्या हाय-टेक यंत्रांच्या किंमतीचे हप्ते, भांडवल घालणाऱ्यांचा नफा ह्यासाठी वापरला जातो. त्याचवेळी तो किंवा त्याला पर्यायी माल (उदा. धातूंच्या/तांब्याच्या घागरी, चपला) तयार करणारे मध्यम, छोटे, अथवा ग्रामीण उद्योग बंद पडून त्यातील सारे रोजगार संपतात. अशाप्रकारे हे कारखाने व त्या मार्गाने होणारे औद्योगिकरण फारसा रोजगार निर्माण करत नाहीत. त्यामध्ये जे मर्यादित रोजगार निर्माण होतात ते उच्चशिक्षितांसाठी असतात. रोजगार निर्माण करण्याऐवजी भांडवल जास्त लागणारी महागडी स्वयंचलित यंत्रे वापरून भांडवलाचा परतावा अवास्तवरित्या वाढवला जातो. या सर्व रचनेमध्ये शोषित-वंचितांचा विकास घडेल अशा जागा/शक्यता फारच मर्यादित असतात.

त्याऐवजी स्थानिक जैवमाल आधारित उत्पादनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणारे प्राथमिक उद्योग, त्या प्राथमिक उत्पादनांचा उपयोग करून स्थानिक स्तरावर नवनवीन उत्पादने करणारे उद्योग, या सान्या उत्पादनांची स्थानिक स्तरावर विक्री व पुरवठा करणारे व्यवसाय, त्या उद्योगांना इतर आदाने (इनपुट्स) अथवा कच्चा माल/सेवा पुरवणारे व्यवसाय यांच्या साखळीतून स्थानिक अर्थव्यवस्थेची उभारणी करता येईल. रोजच्या वापरासाठी (उदा. पादत्राणे, टोपल्या, भांडी), कुटुंबांच्या इतर गरजांसाठी (उदा. खिडक्या, दारे, फर्निचर), स्थानिक पायाभूत संरचनासाठी (उदा. पाण्याच्या टाक्या, छोट्या धरणांचे दरवाजे, गोडाऊनच्या इमारतीसाठी तयार बांधणी साहित्य इ.), तसेच इतर गरजांसाठी (रसायने, इंधने) अशी अनेक उत्पादने स्थानिक जैवमालापासून तयार करणाऱ्या उद्योगांची उभारणी आपणास करता येईल.

अशा उद्योगांची स्थापना झाल्यास स्थानिक स्तरावरील आर्थिक व्यवहार अनेक पटींनी वाढतील, व स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होईल व त्यातून अनेक स्थानिक कुटुंबांना उपजीविका सुरक्षितता लाभेल. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर, स्थानिक उत्पादनांची खरेदी विक्री वाढल्यामुळे स्थानिक पैसा बाहेरून येणारी उत्पादने विकत घेण्यात खर्च होण्यापेक्षा स्थानिक अर्थव्यवस्थेत फिरता राहिल. त्यातून स्थानिक पातळीवर क्रयशक्ती निर्माण होण्याचे प्रमाण वाढत जाईल आणि तेथे आर्थिक सुस्थिती व ताकद निर्माण होईल. येथे स्थानिक अर्थव्यवस्था ह्या संज्ञेचा अर्थ बदलता घ्यावा लागेल. त्यात वाड्यांची/पाड्यांची, अनेक पाड्यांची एकत्रित, गावांची, मग पंचक्रोशीची, तालुक्याची, व जिल्हांची अर्थव्यवस्था अशी उतरंडीची रचनाही करता येईल.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मजबूती देण्यासाठी स्थानिक उद्योगाबरोबरीनेच शेती व जैवमाल उत्पादनाच्या उपक्रमांनाही गती द्यावी लागेल. त्यासाठी विविध प्रयत्न करावे लागतील. उदाहरणार्थ, स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी धान्यबँका तसेच स्थानिक स्तरावर धान्य खरेदी करून त्यावर

आधारित (स्थानिक) सार्वजनिक धान्यवितरण योजना (रेशनिंग) यासारखे कार्यक्रम आखता येतील. त्यामुळे आज राष्ट्रीय स्तरावर ही योजना चालवण्यासाठी जी प्रचंड आकाराची पायाभूत संरचना लागते; त्यामध्ये जी गळती व तोटा होतो त्याला आळा तर बसेलच पण शेतकऱ्यांची त्यांच्या अडचणीच्या वेळी धान्य विकताना होणारी लूटही थांबेल व त्यांच्या ज्वारी, बाजरी, नाचणीला योग्य भाव मिळेल.

स्थानिक पातळीवर निरनिराळ्या प्रकारची वैशिष्ट्यपूर्ण उत्पादने विकसित होणे हे बाजारपेठेसाठी आवश्यक आहे. यासाठी आपल्या देशातील जैवविविधता उपयोगी पडू शकेल. जैविक विविधतेची जोपासना जाणीवपूर्वक करणे हे जैविक मालाच्या संवर्धनासाठी आवश्यक आहे.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य देणे म्हणजे आर्थिक स्वावलंबनाच्या नावाखाली स्वतःला वेगळे पाडून घेणे असे नक्कीच नाही. स्थानिक अर्थव्यवस्थांना बाहेरच्या (म्हणजे स्थानिकेतर ह्या अर्थाने) अर्थव्यवस्थांशी काही प्रमाणात का होईना जोडून घ्यावे लागेल. मात्र बाहेरच्या अर्थव्यवस्थांशी मोठ्या प्रमाणात जोडून घेण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी स्थानिक अर्थव्यवस्थेतील घटकांकडे पुरेशी आर्थिक (व राजकीय) ताकद असणेही आवश्यक असते. अन्यथा बाहेरच्या आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या बलाढ्य घटकांपुढे हे स्थानिक घटक पालापाचोळ्यासारखे उडून जातात. तसे होऊ नये यासाठी त्यांना खास संरक्षण पुरवणारी धोरणे तर असलीच पाहिजेत (मग जागतिक बँक काहीही म्हणो). पण त्या धोरणांचा वापर करून बाहेरच्या घटकांशी समर्थपणे व्यवहार करण्यासाठीदेखील छोट्या स्थानिक घटकांकडे स्वतःची अशी काही किमान आर्थिक ताकद असणे आवश्यक असते. स्थानिक अर्थव्यवस्थांची प्राधान्याने मजबुती घडवल्यास ही किमान आर्थिक ताकद ह्या स्थानिक घटकांमध्ये निर्माण होऊ शकेल. परिणामी, हे स्थानिक घटक बाहेरच्या घटकांशी समपातळीवर (लेव्हल-प्लेईंग फील्ड) येऊन समर्थपणे व्यवहार करू शकतील. 'खुल्या व्यापारामुळे सर्वांचाच फायदा होतो' असे व्यापारवादी अर्थशास्त्राचे सैद्धांतिक मत असले तरी प्रत्यक्ष जीवनात खुल्या व्यापारामुळे विशेषतः कमजोर व छोट्या आर्थिक घटकांचे फार मोठे नुकसान होते असा अनुभव सर्वत्र दिसतो.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या मजबुतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे स्थानिकांच्या व विशेषतः भूमिहीन वंचित घटकांच्या रोजगाराचा. जैवमालाधारित विविध उद्योगात तसेच स्थानिक पायाभूत संरचना उभारताना स्थानिक मजुरांना रोजगार मिळेल, स्थानिक कारागीरांना काम मिळेल अशा तऱ्हेने या उद्योगांची रचना करावी लागेल. याचा अर्थ त्या उद्योगाची कार्यक्षमता नेहमीच कमी ठेवावी असा मात्र नाही. स्थानिक मजूर व कारागीरांचे प्रशिक्षण करून तसेच त्यांना योग्य ती साधने व तंत्रे (कार्यक्षमतावर्धक अशी) देऊन त्यांची उत्पादन-क्षमता वाढवण्याकडे विशेष लक्ष द्यावेच लागेल.

९. स्थानिक पायाभूत संरचनेला प्राधान्य

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अर्थव्यवस्थेसाठीच्या पायाभूत सुविधा किंवा इन्फ्रास्ट्रक्चर निर्माण करण्यावर बराच भर देण्यात आला. आर्थिक सुधारणांची (उजाखा धोरणांची) सुरुवात झाल्यानंतर तर ह्या पायाभूत सुविधांवर अक्षरशः हजारो कोटी रुपये ओतले जात आहेत. त्यातून अर्थव्यवस्थेला जोर येऊन रोजगार वाढतील असेही सांगितले गेले. मात्र अशाप्रकारे बांधलेल्या या इन्फ्रास्ट्रक्चरचा फायदा श्रीमंताना जास्त व गरीबांना कमी होतो. अनेकदा त्याचा फटका मात्र अप्रत्यक्षपणे गरीबांना बसतो.

याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे याआधीच्या केंद्र सरकारने सुरु केलेला ५५,००० कोटी रुपये गुंतवणुकीचा राष्ट्रीय महामार्ग उभारणीचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प. ह्या प्रकल्पावर आयात केलेल्या अत्याधुनिक, स्वयंचलित यंत्रसामुग्रीचा वापर फार मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने स्थानिक लोकांना रोजगार मिळाला नाही. मात्र, हा महामार्ग बांधला जाण्याचा खरा फायदा बड्या उद्योगांना होणार आहे. ह्यामध्ये रस्ते बांधण्याची यंत्रे बनवणारे (आयात करणारे) उद्योग, त्यासाठी लागणारे सिमेंट, डांबर, पोलाद बनवणारे उद्योग, त्यावर धावणारी वाहने बनवणारे उद्योग, व त्या वाहनातून सामान पाठवणारे उद्योग यांनाच खरा ह्या 'हायवे'चा उपयोग होणार. महामार्ग जेथून जातो त्या भागातील अथवा इतर भागातील स्थानिक उद्योग, वंचित घटक यांना या सगळ्या व्यापातून, गुंतवणुकीतून फारसा फायदा होणार नाही, हे आता स्पष्ट झाले आहे. शहरातील उड्डाणपूल व मुंबई-पुणे द्रुतगती मार्गाच्या बाबतीतही हाच प्रकार घडला. मुंबईतील पंचावन्न उड्डाणपुलांचा फायदा मोटारवाल्यांना झाला. बसमधून प्रवास करणाऱ्यांना तोटाच झाला. त्या उड्डाणपुलांची गुंतवणूक वसूल करण्यासाठी जे कर लावले गेले त्याचा फटका मात्र अप्रत्यक्षपणे गरीबांना बसला. तेव्हा अशा प्रकारच्या 'इन्फ्रास्ट्रक्चर'चा फायदा श्रीमंताना जास्त होतो हे लक्षात घ्यायला हवे.

या सर्व प्रकारात ग्रामीण भागातील शेती, उद्योग, शेतीमालावरील प्रक्रिया यासाठी आवश्यक असणाऱ्या स्थानिक पायाभूत सुविधांकडे मात्र पूर्णपणे दुर्लक्ष होते. स्थानिक स्तरावर मजबूत अर्थव्यवस्थेची उभारणी करण्यासाठी पायाभूत संरचना (लोकल इन्फ्रास्ट्रक्चर) देखील पुरेशी सक्षम असावी लागेल. या स्थानिक पायाभूत संरचनेमध्ये पाणीस्रोत व पाणीपुरवठ्याची साधने, ऊर्जास्रोत व ऊर्जापुरवठा व्यवस्था, विविध उपयोगासाठीच्या विविध प्रकारच्या इमारती (उदा. प्रक्रिया उद्योग, साठवण यासाठी इमारती, विक्रीसाठी मंडया), वाहतुकीसाठी रस्ते या सान्या संरचनाचा (स्ट्रक्चर्स) अंतर्भाव करावा लागेल. या प्रकारची पायाभूत संरचना निर्माण करताना स्थानिक जैवमालाचा, कारागीरांचा, व मजुरांचा प्राधान्याने वापर करण्याची दक्षता घ्यावी लागेल. त्यासाठी बाहेरून आयात केलेल्या वस्तू, यांत्रिक उपकरणे यांचा वापर कमी प्रमाणात, फक्त मोक्याच्या जागी, व तारतम्याने करावा लागेल.

१०. शोषित-वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था व नवे आर्थिक परस्पर संबंध

या सान्या स्थानिक अर्थव्यवहारात समर्थपणे सामील होता यावे यासाठी समान आर्थिक हितसंबंध असणाऱ्या वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था उभ्या कराव्या लागतील. सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था, पतपेढ्या, कंपन्या, किंवा इतर नाविन्यपूर्ण अंतरचना असणाऱ्या संस्थांच्या रूपाने त्या संस्थांची बांधणी करावी लागेल. समाजाच्या ह्या संस्थात्मक बळाला सध्या "सोशल कॅपिटल" किंवा "सामाजिक भांडवल" म्हणण्याचा प्रघात आहे. अशा प्रकारच्या आर्थिक संस्थांची बांधणी कशा पद्धतीने करावी याबद्दल आता बरेच लिहिले गेले आहे, व प्रत्यक्षात देखील (विशेषतः बचतगटांच्या संदर्भात) काम केले गेले आहे. या संबधातील काही मुख्य सूत्रे सांगता येतील. उदाहरणार्थ, त्या संस्थेत उत्पादन करणाऱ्या, वितरण करणाऱ्या, सेवा देणाऱ्या लोकांना त्या संस्थेच्या निर्णयप्रक्रियेत व एकंदर कारभारामध्ये महत्वाचे स्थान असावे. तसेच त्यांच्या कामातून निर्माण होणाऱ्या वाढाव्यामध्ये (सरप्लसमध्ये) महत्वाचा वाटा असावा.

तक्ता क्र. १: सध्याच्या आणि संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची तुलना (गाभ्याचे मुद्दे)

सध्याची आर्थिक व्यवस्था	संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्था
१. भौतिक आधार (मटेरिअल बेस)	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ रासायनिक मानवनिर्मित पदार्थ ▶ मुख्यतः खनिजतेलजन्य, तसेच धातूजन्य (मूळात धातू खनिजजन्य) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ जैवमाल (बायोमास) आधारित - ▶ फायदे: <ul style="list-style-type: none"> अ) पुनर्निर्मितीक्षम, ब) स्थानिक पातळीवर उपलब्ध क) निर्मिती व वापर याबाबतचे अधिकार व ज्ञान स्पष्टीकरण: बाकीचे पदार्थ वापरणे बंद करणे नव्हे तर त्यांचा मर्यादित व नेमका वापर करणे
२. ऊर्जा	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ रुढ स्रोत मुख्यतः खनिज उर्जा/अणू उर्जा/जलविद्युत (मोठी धरणे) ▶ समस्या: <ul style="list-style-type: none"> १) विपरीत पर्यावरणीय परिणाम (स्थानिक व वैश्विक) २) ताबा/मत्केदारी थोड्यांकडे, पुरवठ्यावर मर्यादा ३) किमतीने महाग 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ मुख्य स्रोत सौर/पवन/जैवमाल/प्राणीज ▶ फायदे: <ul style="list-style-type: none"> १) पुनर्निर्मितीक्षम २) कमी/शून्य प्रदूषण ३) ताबा/उपलब्धता बऱ्याच घटकांसाठी ४) किंमत कमी ▶ समस्या: <ul style="list-style-type: none"> १) चुकीची सबसिडी व अन्य धोरणे २) पुरेसे संशोधन नाही म्हणून महाग संक्रमणकालीन उपाय : रुढ + नव्या स्रोतांचा संयुक्त वापर
३. शेती	
<ul style="list-style-type: none"> ▶ रासायनिक आदाने व यांत्रिक अवजारांचा वापर ▶ भांडवल-सघन व व्यापारी शेती ▶ 'निर्यातीसाठी पिके' यावर भर ▶ मोठ्या आकाराच्या जमिनींच्या तुकड्यांची गरज समस्या: प्रदूषण, महागडी आदाने, बाजारभावाचे प्रश्न 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ जैविक खते/औषधे यावर आधारित/भर जैवमाल-उत्पादन व्यवस्था अ) जैवमाल उत्पादनात वैविध्य व उत्पादकता-वाढ + दर्जा ब) शाश्वत रीतीने उत्पादन ▶ छोट्या आकाराचे जमीन तुकडे चालतात ▶ श्रम-सघन

४. उद्योग

- ▶ केंद्रित/मोठ्या आकाराचे उद्योग
- ▶ खनिजे व खनिजतेल यावर आधारित
- ▶ भांडवल-सघन
- ▶ अत्याधुनिक-महानगरी अशा प्रकारच्या पायाभूत संरचनांची गरज
- ▶ विकेन्द्रीत (स्थान, मालकी, कच्चा माल स्रोत, पक्का माल उपभोग/विक्री या सर्व बाबतीत विखुरलेले)
- ▶ जैवमाल-आधारित
- ▶ श्रम-सघन
- ▶ स्थानिक पायाभूत संरचना निर्माण करणारे
- ▶ प्राथमिक-स्तर - जैवमाल प्रक्रिया उद्योग
- ▶ द्वितीय स्तर-प्रक्रियाकृत जैवमाल आधारित उद्योग
- ▶ तृतीय स्तर-सेवा-व्यवसाय (वरील दोन्हीसाठी +जैवमाल निर्मितीसाठी)

५. पाणी व्यवस्था

- ▶ मोठी धरणे-मोठा भर
- ▶ सिंचनाची मर्यादित क्षेत्रात उपलब्धता
- ▶ नगदी पिकांसाठी वापर
- ▶ ज्याची जमीन जास्त त्याला पाणी जास्त
- ▶ विषमतेत भर
- ▶ अतिपाणी वापरामुळे जमीनी क्षारपड
- ▶ स्थानिक व बाहेरील स्रोतांचा संयुक्त वापर
- ▶ उद्दिष्ट: किमान पाणी सेवेचे सार्वत्रिकीकरण
- ▶ उपजीविका सुरक्षिततेसाठी समान पाणी सर्वाना (भूमिहीनासहित)
- ▶ जैवमाल-निर्मितीसाठी पाणी प्राधान्याने
- ▶ सर्वाना समान पाणी (दरडोई आधारे)

६. श्रम

- ▶ श्रम कमी करण्यावर भर
- ▶ त्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर
- ▶ भांडवलसघन अर्थव्यवस्था
- ▶ श्रमिकांचे शहराकडे स्थलांतर
- ▶ श्रमसघन अर्थव्यवस्था
- ▶ श्रमप्राधान्य तंत्रज्ञान
- ▶ जैवमाल-निर्मितीमध्ये व ग्रामीण भागात जैवमाल-आधारित उद्योगधंद्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात श्रमांचा वापर
- ▶ उर्वरित लोक श्रमसघन अशा शहरी उद्योगात

७. अर्थव्यवस्थेचा आवाका

- ▶ मोठा/शहरी, अत्याधुनिक-औद्योगिक महानगरी ढाच्याचा
- ▶ ग्रामीण विकासासाठी रूढ प्रकारांचे मोठे उद्योग
- ▶ समस्या : ग्रामीण भागातील क्रयशक्तीचे हरण ग्रामीण संसाधनांचे हरण
- ▶ स्थानिक/ग्रामीण, नैसर्गिक संसाधन केंद्री, औद्योगिक, आधुनिक
- ▶ ग्रामीण भागात स्थानिक स्तरावर, क्रयशक्तीची निर्मिती व पुनर्वहन
- ▶ मात्र, 'स्थानिक' चा अर्थ व्यापक व बदलता (एक गाव नव्हे)

८. पायाभूत संरचना

- ▶ औद्योगिक-महानगरी गरजांसाठी
- ▶ स्टील/सिमेंट व अवजड उद्योग यावर आधारित
- ▶ श्रम वापर अतिमर्यादित
- ▶ उद्योजक, गुंतवणूकदारांना आकर्षण म्हणून
- ▶ जैवमाल-निर्मिती व जैवमाल आधारित उद्योग तसेच, पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा यांना आवश्यक ती स्थानिक स्तरावरील पायाभूत संरचना
- ▶ जैवमालाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर
- ▶ मात्र इतर पदार्थांचा आवश्यक तेथेच व नेमका वापर
- ▶ श्रमसघन, विकेंद्रित उद्योगातून निर्मिती

९. तंत्रज्ञान

- ▶ उत्पादकता, विश्वासार्हता, देखणेपण व दर्जा यावर एकांगी भर,
- ▶ उच्च तंत्रज्ञान - 'अत्याधुनिकता' हे मूल्य भांडवल-सघनता
- ▶ निसर्ग/ग्राहक/कामगार यांवरचे
- ▶ परिणाम दुर्लक्षित
- ▶ लोक/ग्राहक/कामगार/निसर्ग यांच्यावर परिणाम होऊ न
- ▶ तरी ही, उत्पादकता, दर्जा, दीर्घायुष्य, विश्वासहर्ता, इत्यादींमध्ये तडजोड नाही.
- ▶ ग्रामीण संसाधनांचे हरण
- ▶ स्पर्धीकरण: स्वस्ताई, सुलभता व स्वावलंबन यांना महत्व पण एकांगी भर नाही.

१०. संस्था-संबंध

- ▶ केंद्रीभूत, सरकारी मालकीच्या संस्था (समाजवादी प्रभाव असल्यास)
- ▶ किंवा खाजगी कंपन्या (मोठ्या आकाराच्या), बहुराष्ट्रीय कंपन्या (भांडवलशाही रचनेमध्ये)
- ▶ विविध पर्याय (सरकारी संस्था व खाजगी कंपन्या यांच्याबरोबरीने)
 - १) समान आर्थिक हितसंबंध असणाऱ्या वंचितांच्या संस्था.
 - २) सहकारी, कंपनी, असोसिएशन इत्यादी प्रकारच्या रचना
- ▶ तत्त्वे :
 - १) निर्णयप्रक्रिया व कारभारावर संस्थेमध्ये काम करणाऱ्यांचे नियंत्रण.
 - २) जुन्या परंपरागत संस्थांचा काळजीपूर्वक अभ्यास व त्यातील बलस्थानांचा सजग वापर
 - ३) त्रिपक्षी आर्थिक संबंध.
(सरकार, खाजगी/बलिष्ठ घटक, वंचित/दुर्बल घटक यांच्यामध्ये)

या नव्या संस्थांमध्ये भूमिहीनांच्या (स्वतःच्या हक्काचे पाणी वापरून व इतरांच्या मालकीच्या जमिनी भाड्याने घेऊन) जैवमालनिर्मिती करणाऱ्या सहकारी संस्था, वंचित वर्गातील स्त्रियांचे भाजीपाला उत्पादक गट, सरपण निर्मिती करणाऱ्या स्त्रियांच्या सोसायट्या, बरड जमीन 'पालकां'ची वृक्षलागवड कंपनी अशासारख्या जैवमाल उत्पादनामध्ये भाग घेणाऱ्या संस्था असतील. त्याचप्रमाणे भूमिहीनांच्या व स्थानिक कारागीरांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायटी, जैविक खत निर्मिती संघ यासारख्या आर्थिक संस्था उभ्या करणेदेखील हितावह ठरेल. वंचित घटक अशा आर्थिक संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक गरजा पुरविण्यासाठी व स्थानिक पायाभूत संरचनेसाठी लागणारी उत्पादने बनविण्यामध्ये समर्थपणे भाग घेऊ शकतील.

याचा अर्थ वंचितांनी अथवा वंचितेतर गटांनी खाजगी उपक्रम चालवू नयेत असे नाही. मात्र त्या त्या भौगोलिक विभागातील महत्त्वाच्या व टंचाईच्या नैसर्गिक संसाधनांवर प्राधान्याचा हक्क (वापराचा किंवा मालकी) हा वंचितांच्या नियंत्रणाखालच्या आर्थिक संस्थांकडे असेल याकडे लक्ष ठेवावे लागेल. प्रत्यक्ष कायदे व नियम करून अथवा वित्तपुरवठ्यातील अटींच्या अप्रत्यक्ष मार्गाने शासनयंत्रणा ही काळजी घेऊ शकेल.

या आर्थिक संस्थांची बांधणी करताना गावातल्या लोकसमूहातील परंपरागत संस्थांचा (गावकी, फड यासारख्या) उपयोग करता येईल का याची चाचपणी करावी लागेल. अर्थात हे करताना पर्यायी विकासाची उद्दिष्टे तसेच समता, पर्यावरणस्नेह यासारखी मूल्ये यांना कोठे धोका पोहोचणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागेल. त्याचबरोबर नव्या संस्था बांधताना जुन्या संस्थांबद्दल त्यांच्या सभासदांना विश्वास व बांधिलकी का वाटते याचा अभ्यास करावा लागेल. जुन्या संस्थांची सहज उपलब्धता (ॲक्सेसिबिलिटी), त्यांच्याकडून बंधनाच्या बदल्यात मिळणारा संकटकाळातील खात्रीचा आधार यासारखे महत्त्वाचे घटक देखील नव्या संस्थांच्या बांधणीमध्ये येतील असे प्रयत्न करावे लागतील.

वंचितांच्या आर्थिक संस्थांची बांधणी केल्यावर या आर्थिक संस्था, स्थानिक स्तरावरचे इतर बलवान गट, व विविध प्रकारच्या सरकारी मालकीच्या संस्था ह्यांच्यामध्ये नव्या नव्या प्रकारचे आर्थिक परस्परसंबंध निर्माण करावे लागतील. या नव्या संबंदातून बलवान गटांना काही लाभ मिळाले तरी त्यांच्याकडून वंचितांवर अन्याय होणार नाही व वंचितांच्या संस्थांनाही पुरेसे लाभ मिळतील याची दक्षता घ्यावी लागेल. यासाठी सरकारी संस्थांच्या कायदेशीर अधिकारांचा तसेच आर्थिक व वित्तीय ताकदींचा खुबीने उपयोग करून घेता येईल. उदाहरणार्थ, वंचितांची लाकूडप्रक्रिया सोसायटी, गावातील जमीनमालकांची वृक्षलागवड सोसायटी, व सरकारी वित्तीय संस्था ह्यांच्यामध्ये त्रिपक्षी करार करता येतील. त्यानुसार जमीनमालकांना वनलागवडीसाठी वित्तीय मदत व कर्ज पुरवले जाताना त्यांचे लाकूड उत्पादन काही विशिष्ट (स्थिर) किमतीला वंचितांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायटीला देणे त्यांच्यावर बंधनकारक असेल. अशा नाविन्यपूर्ण आर्थिक परस्परसंबंधाचे दुसरे उदाहरण म्हणजे गावाला नवीन कालव्याने सरकारच्या खर्चाने पाणीपुरवठा करताना गावातील उपजाऊ जमिनीपैकी काही टक्के जमीन दीर्घकाळाच्या करारानुसार वंचित स्त्रियांच्या भाजीपाला उत्पादन गटांना देण्याचे बंधन घालणे.

अशा नव्या आर्थिक परस्परसंबंधांना बळ देण्यासाठी वंचितांच्या आर्थिक संस्थांना उपक्रम सुरू करण्यासाठी सवलतीच्या पण परवडणाऱ्या दराने वित्तपुरवठा करण्यासाठी खास वित्तीय व्यवस्थाही उभी करावी लागेल.

११. अनुरूप तंत्रज्ञानाचा विकास

स्थानिक जैवमाल वापरणारी अर्थव्यवस्था उभी करण्यासाठी जे उद्योग उभे करावे लागतील त्याकरता लागणारे तंत्रज्ञान हा एक कळीचा मुद्दा आहे. पर्यायवाद्यांचा, आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला विरोध असतो असे मानले जाते. खरेतर आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या निर्मितीप्रक्रियेबद्दल, त्यांच्या अंगभूत दोषांबद्दल, त्यांच्या निसर्ग, लोक, कामगार, ग्राहक यांच्यावर होणाऱ्या विपरित परिणामांबद्दल पर्यायवाद्यांचे आक्षेप असतात. वंचितांच्या विकासासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे साहाय्य घ्यायला हवेच. खरेतर त्यासाठी समतावादी, पर्यावरणस्नेही असे “अनुरूप विज्ञान व तंत्रज्ञान” निर्माण करायला हवे. मात्र संक्रमणाच्या काळात आधुनिक तंत्रविज्ञानाचा तारतम्याने वापर करित “अनुरूप तंत्रज्ञानाकडे” (अॅप्रोप्रिएट टेक्नोलॉजी) वाटचाल सुरु करावी लागेल. हे सारे घडवून आणण्यासाठी समाजविघातक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा मात्र ठामपणे विरोध करायला हवा. आधुनिक तंत्रज्ञानाचे आर्थिक फायदे नाकारताना ते नाकारल्याने होणारे सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय फायदे मांडावे लागतील.

अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण करण्यासाठीच्या आजवरच्या प्रयत्नांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या अपयशाची कारणे लक्षात येतील. तंत्रज्ञान ‘अनुरूप’ करताना त्यामध्ये सुलभता, स्वस्ताई, स्वावलंबन आणण्याच्या प्रयत्नात तंत्रज्ञानाच्या कार्यक्षमतेसारख्या इतर आवश्यक गुणांकडे दुर्लक्ष झाल्याने त्यांचा लोकांकडून स्वीकार व समाजामध्ये प्रसार होण्यात अडचणी आल्या. त्यामुळे कार्यक्षमता, उत्पादनक्षमता, उत्पादनांची विश्वासार्हता याबाबत तडजोड न करता स्थानिक जैवमाल, स्थानिक ऊर्जासाधने व स्थानिक मजूर, कारागीर यांचा वापर करणारे अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण करावे लागेल. हे एक मोठे आव्हान आहे. जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या आजच्या युगात शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेतून असे वंचितांच्या गरजांना व पर्यायी विकासाला अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण होणार नाही हे लक्षात घेतल्यास असे तंत्रज्ञान निर्माण करण्यासाठी खास धोरणात्मक उपाय करावे लागतील हे स्पष्ट होते.

१२. प्रबोधनातून सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तन

सदर दस्तावेजामध्ये विकासपर्यायांच्या आर्थिक बाजूकडे जास्त भर दिला गेला आहे हे उघड दिसते आहे. हे अनेक कारणांनी घडले आहे. मात्र त्याचा अर्थ विकासपर्यायांच्या उभारणीमध्ये आर्थिकतर घटकांचे महत्त्व दुय्यम आहे असा अजिबात नाही. रुढ विकासाच्या मांडणीत आर्थिक अंगाला प्रभावी किंवा केंद्रीय स्थान दिले गेले आहे. मात्र रुढ व्यवस्थेत सामाजिक-सांस्कृतिक बाजूकडे दुर्लक्ष केले जाते असा याचा अर्थ नाही. आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी अनुकूल सामाजिक सांस्कृतिक रचना असाव्या लागतील ह्याचे भान रुढ व्यवस्थेला असते. त्यातूनच ज्याला संस्कृतीचे व्यापारीकरण किंवा सांस्कृतिक एकारलेपण म्हणतात त्या प्रक्रिया घडतात.

विकासाचे पर्याय शोधण्यामध्ये जीवनाच्या सर्व अंगांमध्ये मूलभूत असे परिवर्तन घडणे अभिप्रेत आहे. हे घडवून आणण्यामध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनाचा मोठा भाग असेल. समतावादी व पर्यावरणस्नेही उत्पादनव्यवस्थेची गरज म्हणून समतावादी, पर्यावरणस्नेही असा जगाकडे बघण्याचा ‘वैश्विक दृष्टिकोण’ (वर्ल्ड-व्ह्यू) वरून मुखवट्यासारखा किंवा बुरख्यासारखा धारण करता येणार

नाही. समाजातील सर्वच घटकांचा जगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण जोपर्यंत समतावादी, पर्यावरणस्नेही बनत नाही तोपर्यंत खरेतर विकासाचे पर्याय व्यापक प्रमाणात व टिकाऊ रीतीने प्रत्यक्षात येणार नाहीत.

कोणताही वैश्विक दृष्टिकोण संस्कृतीच्या माध्यमातूनच समाजमनात शिरतो व भिनतो. तेव्हा समाजाच्या सध्याच्या वैश्विक दृष्टिकोणात परिवर्तन घडवून तेथे समतावादी पर्यावरणस्नेही असा वैश्विक दृष्टिकोण विकसित करायचा असेल तर सांस्कृतिक परिवर्तन घडणे अनिवार्य आहे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर सामान्य माणसामध्ये "चांगल्याचा" विचार विज्ञान, तंत्रज्ञान, वा आर्थिक प्रेरणेतून येणार नाही तर तो संस्कृतीच्या माध्यमातून येईल व त्यासाठी सांस्कृतिक अंगांचेही डोळस जतन व संवर्धन करावे लागले. संस्कृतीमधील हे परिवर्तन प्रबोधन व प्रसंगी संघर्षाच्या माध्यमातूनच घडून येईल. या सांस्कृतिक प्रबोधनाच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षण, कला, साहित्य यांचा वाटा मोठा राहिल, हे वेगळे सांगायला नकोच.

ह्या भागात विशद केलेल्या बारा सूत्रांच्या आधारे संक्रमणकाळातील अर्थव्यवस्थेची उभारणी हळूहळू व टप्प्याटप्प्यामध्ये करता येईल. यामध्ये नेमके टप्पे किती व कोणते असतील हे त्या त्या ठिकाणची संसाधनांची स्थिती त्याचप्रमाणे, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक परिस्थिती यावर अवलंबून असेल. मात्र, याआधी म्हटल्याप्रमाणे टप्प्यांची रचना विचारपूर्वक करावी लागेल. एका टप्प्यातून दुसऱ्या टप्प्यात जाताना ती उडी मारणे थोड्या प्रयत्नांनी शक्य होईल, एवढीच असावी. मात्र त्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये येताना होणाऱ्या बदलामुळे त्या पुढच्या (म्हणजे तिसऱ्या) टप्प्यावर जाण्याचे परिवर्तन घडवून आणणे वंचित-शोषितांना शक्य होईल एवढी त्यांच्या शक्तीमध्ये वाढ होईल याचीही काळजी घेतली पाहिजे.

आधी म्हटल्याप्रमाणे ह्या सुरुवातीच्या संक्रमणकाळात अनेक टप्पे असतील. उदाहरण म्हणून पाहायचे तर आज सरकार राबवीत असलेल्या योजनांमध्ये ह्या बारा सूत्रांच्या आधारे शक्य तेवढे बदल घडवून आणणे हा अगदी पहिला टप्पा असेल. तर प्रस्थापित व्यवस्था एका बाजूला अस्तित्वात असताना वरील बारा सूत्रांच्या आधारे चालणाऱ्या स्थानिक अर्थव्यवस्था त्याच वेळी उभ्या राहिलेल्या असतील असा देखील एक टप्पा पुढच्या काळात कल्पिता येईल. आजच्या परिभाषेत ह्याला "स्पेशल लाईव्हलीहूड झोनस्"चा टप्पा असेही म्हणता येईल. ह्या विविध टप्प्यामधून जाताना काही एक काळानंतर 'वंचित-शोषितांच्या उपजीविकांची सुरक्षितता' हे उद्दिष्ट गाठता येईल.

व्यूहनीतीसंबंधातील काही प्रश्न

संक्रमणकाळातील पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीसंबंधातील ही सारी मांडणी झाल्यावर काही महत्त्वाचे प्रश्न वाचकांच्या मनामध्ये उभे राहतील. त्यांची उत्तरे दिल्याशिवाय ही मांडणी पूर्ण होणार नाही. अशा पाच प्रातिनिधिक प्रश्नांचे विवेचन ह्या भागात केले आहे.

यात नव्या जातीव्यवस्थेचा धोका नाही का?

या मसुद्यातील मांडणीमध्ये जैवमालआधारित स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे जे प्रतिमान मांडले आहे. त्यामध्ये व्यवसायांचे मुख्यतः तीन प्रकार दिसतात. पहिला प्रकार म्हणजे जमीन व पाणी यांचा वापर करून जैवमाल उत्पादन करण्याशी संबंधित व्यवसाय. दुसरा प्रकार त्या जैवमाल उत्पादनासाठी आवश्यक ती आदाने व सेवा पुरवण्यासंबंधी व्यवसाय. तिसरा प्रकार म्हणजे जैवमालावर प्रक्रिया करणारे व त्यासंबंधातील सेवा पुरवणारे व्यवसाय. व्यवसायांचे हे वर्गीकरण काहीसे पूर्वीच्या जातीव्यवस्थेप्रमाणे आहे. त्यामुळे नव्या पर्यायी व्यवस्थेमध्येही जातीव्यवस्था (काहीशी बदललेल्या स्वरूपात) टिकून राहिल अशी भीती व्यक्त केली जाते.

प्रथम हे लक्षात घेतले पाहिजे की जुन्या जातिआधारित आर्थिक व्यवस्थेशी मसुद्यात सुचवलेल्या पर्यायी व्यवस्थेचे असलेले हे साम्य पर्यायी व्यवस्थेतील जैवमालाच्या केंद्रीय स्थानामुळे आलेले आहे. मात्र हे साम्य ढोबळ आहे असेच म्हणावे लागेल. यातून नवीन जातिव्यवस्था निर्माण होणार नाही असे खात्रीने म्हणता येईल. यामागे तीन मुख्य कारणे आहेत. प्रथम म्हणजे जातिआधारित व्यवस्थेमध्ये असणारे 'जन्मानुसार व्यवसायनिश्चितीचे' तत्त्व नव्या व्यवस्थेमध्ये लागू नसेल. सर्वच कुटुंबातील मुलांना (मुर्लीसकट) पुरेश्या शिक्षणाची संधी असल्याने आधीच्या पिढीचे/कुटुंबाचे व्यवसाय पुढे चालवण्याची गरज पुढच्या पिढीला जाणवणार नाही. (अर्थात पर्यायी व्यवस्थेत शिक्षणाचे स्वरूपही बदलले असेल. विविध व्यवसाय करण्यासाठी आवश्यक त्या क्षमता वंचित कुटुंबातील मुलांमध्येही निर्माण होतील यासाठी आवश्यक ते घटक या नव्या शिक्षणव्यवस्थेमध्ये अंतर्भूत असतील हे येथे गृहीत धरले आहे.) ज्याची आवड आहे, जेथे संधी आहे, अशा व्यवसायात शिरण्यासाठी आवश्यक ते व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळण्याची व्यवस्थाही वेगळी असेल व त्यातील प्रवेश जातिनिरपेक्ष असेल.

दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे पूर्वीच्या जातिआधारित अर्थव्यवस्थेत स्थानिक नैसर्गिक संसाधनावरील हक्कांचे वाटप अतिशय विषम होते. जमीन व पाणी यावर असणाऱ्या हक्कांमुळे काही विशिष्ट जातींचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय वरचष्मा पिढ्यान्पिढ्या टिकून राही. नव्या पर्यायी व्यवस्थेत स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे समानतेच्या तत्त्वावर वाटप, वंचित शोषितांना त्यावर हक्क व हक्कदारी अशी सूत्रे मान्य करण्यात आली आहे. त्यामुळे स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर मक्तेदान्या निर्माण होणार नाहीत. व नवीन जातिव्यवस्था त्यातून उभी राहणार नाही.

तिसरे कारण म्हणजे नव्या व्यवस्थेमध्ये उतरंडीची रचना नसेल. पूर्वीच्या जातिआधारित व्यवस्थेमध्ये व्यवसायाची श्रेष्ठत्वाकडून कनिष्ठत्वाकडे जाणारी एक उतरंड होती. त्या उतरंडीमध्ये जसजसे वरून खाली जावे तसतसे आर्थिक शोषणाची तीव्रता वाढत जात असे व कामातील त्रास, घाण ही वाढत जात असे. परिणामी, उतरंडीमध्ये जसेजसे खाली जावे तसा आर्थिक स्तराबरोबरच सामाजिक दर्जाही खालावत जात असे. पर्यायी व्यवस्थेमध्ये वर उल्लेखलेल्या तीन प्रकारचे व्यवसायांमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या उतरंडीचे नातेसंबंध (हायरारकिअल रिलेशनशिप) असणार नाहीत. (उदाहरणार्थ, भाड्याने जमीन घेऊन वृक्षलागवड करणारे, त्यांना जैविक खताचा पुरवठा करणारे, व ते लाकूड घेऊन त्यावर प्रक्रिया करणारे ह्यांच्यातील परस्परसंबंध उतरंडीचे नसतील. त्यामध्ये व्यवसायाच्या आकारानुसार म्हणजेच आर्थिक शक्तीनुसार येणारी उच्चनीचता काही प्रमाणात असेल. मात्र ह्या प्रकारची आर्थिक विषमतादेखील कमीतकमी असावी यासाठी डोळसपणे प्रयत्न केले जातील.) त्यातील कोणत्याही कामामधील घाण व त्रास याची तीव्रता यांत्रिकीकरणाच्या साहाय्याने शक्य तेवढी कमी केली जाईल. जेथे त्रास, घाण जास्त असेल त्या कामाला जास्तीचा आर्थिक मोबदलाही दिला जाईल व त्या कामाची जबाबदारी फिरती ठेवून त्यामधील विटाळाची भावना ('स्टिग्मा') नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. कोणत्याही व्यवसायातील लोक स्वतःच्या अथवा दुसऱ्या व्यवसायातील लोकांचे आर्थिक शोषण करणार नाहीत अशा तऱ्हेने नव्या संस्थांची व आर्थिक परस्परसंबंधांची बांधणी केली जाईल. या साऱ्या प्रयत्नानंतरही विशेषतः संक्रमणकाळात व्यवसाय व कामांमधली (विशेषतः आर्थिक शक्तीबाबतची) उच्चनीचता पूर्णपणे नष्ट होणार नाही हे मान्य करावे लागेल. मात्र, त्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ व्यवसायातील प्रवेश याआधी म्हटल्याप्रमाणे जन्माधारित नसेल.

तेव्हा, पर्यायी व्यवस्थेमधील व्यवसायांचे वर्गीकरण जुन्या शेतीआधारित व्यवस्थेतील व्यवसायप्रकाराशी साम्य असणारे असतील. मात्र तरीही वरील तीन कारणांमुळे त्यातून नवीन जातिव्यवस्था निर्माण होणार नाही असे खात्रीने म्हणता येईल.

जातिआधारित व्यवसायांतून सुटका

पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करताना जातिआधारित पारंपारिक व्यवसाय मोडून त्याजागी नव्या प्रकारच्या व्यवसायांची रचना केली जाईल. मात्र हे स्थित्यंतर घडून येताना जातिआधारित व्यवसाय मोडल्यास वंचितघटक अधिकच दुर्बल होतील अशी भीती व्यक्त केली जाते. त्याऐवजी त्या त्या जातीतील लोकांना त्यांच्या त्यांच्या व्यवसायाचे नवीन तंत्रज्ञान व इतर सुधारित आदाने देऊन त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचा मार्गही सुचवला जातो. मात्र अशा प्रयत्नांमध्ये पूर्वीची जातीव्यवस्था अधिकच बळकट होते, असाही त्यावर आक्षेप घेतला जातो. हा एकप्रकारचा पेच असल्याचे काहींचे म्हणणे असते.

खरेतर जातिआधारित उद्योगातून सोडवणूक हे एक स्थित्यंतर आहे व त्यातील संक्रमणाचे व्यवस्थापन संवेदनशीलरीतीने व योग्य नियोजनाद्वारे केल्यास त्यातील समस्यांचे निराकरण करता येईल. म्हणजेच जातिआधारित व्यवसायातून बाहेर पडण्याचा फटका त्या त्या कुटुंबांच्या उपजीविकांना बसणार नाही याची विशेष काळजी घेतल्यास हे स्थित्यंतर व्यवस्थितपणे पार पाडता येईल व वर उल्लेखलेला पेचही

सोडवता येईल असे वाटते. यासाठी विविध उपाययोजना करता येतील. उदाहरणार्थ, जातीच्या व्यवसायात अडकलेल्या तरुणांना इतर व्यवसायासाठी उपयुक्त ठरेल असे 'व्यावसायिक' प्रशिक्षण द्यावे लागेल. त्यांचे प्रशिक्षण व नव्या व्यवसायात पुनर्वसन होण्याच्या काळात त्यांच्या कुटुंबाला उपजीविकेचे योग्य ते आधार पुरवावे लागतील.

संक्रमणकाळात प्रस्थापित व्यवस्थेचे काय होणार?

पर्यायी विकासाकडे जातानाच्या संक्रमणकाळातील परिवर्तनाची व्यूहनीती काय असावी हे आपण याआधी पाहिले. ह्या परिवर्तनाच्या काळात प्रस्थापित शहरी औद्योगिक व्यवस्थेकडे कसे पाहिले जाईल, असाही प्रश्न उपस्थित केला जातो. संक्रमणकाळात वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता देण्यासाठी जैवमालाधारित पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करणे हे प्राधान्याचे काम असेल. मात्र ते काम शक्य होण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेने आपल्या कामकाजात बदल करणे आवश्यक ठरेल. उदाहरणार्थ, प्रस्थापित व्यवस्थेकडून सध्या ज्याप्रकारे व ज्याप्रमाणात ग्रामीण भागातील नैसर्गिक संसाधनांचे हरण होते ते संक्रमणकाळात कमी करावे लागेल. प्रस्थापित व्यवस्थेवर त्यासाठी अर्थातच राजकीय दबाव आणावा लागेल. परिवर्तनासाठीच्या राजकारणापुढचे हे एक मोठे आव्हान असेल. अर्थात पर्यायी विकासाच्या वाटचालीमध्ये विविध टप्प्यावरून जाताना प्रस्थापित व्यवस्थेमध्ये टप्प्याटप्प्याने परिवर्तन घडवावे लागेल. त्याची सुरुवात अशाप्रकारे संक्रमणकाळात होईल.

उपजीविका सुरक्षित झाल्यावर काय?

संक्रमणाच्या सुरुवातीच्या काळात वंचिताना उपजीविका सुरक्षितता देणे हे एकमेव उद्दिष्ट असेल. त्यासाठी आवश्यक त्या वस्तू व सेवा जैवमालाधारित अर्थव्यवस्थेमधून (व काही अंशाने परिवर्तन होण्याची सुरुवात झालेल्या प्रस्थापित व्यवस्थेकडून) मिळतील. मात्र उपजीविका सुरक्षिततेचे उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर राहणीमानामध्ये संपन्नता येण्यासाठी आवश्यक त्या साऱ्या वस्तू जैवमालाधारित अर्थव्यवस्थेमधून उत्पादित करता येतील का, असा प्रश्नही केला जातो. या प्रश्नाचे अंतिम उत्तर या टप्प्यावर देणे कठीण आहे. मात्र असे म्हणता येईल की याबाबतीत अनेक गोष्टी घडतील. उदाहरणार्थ, प्रथम म्हणजे संपन्नतेच्या कल्पना व त्यासाठीच्या गरजा ह्यांचे स्वरूप बदलेल, तसेच भौतिक संपन्नतेच्या मर्यादांचे भान व त्याबाबतची योग्य समज यामध्येही वाढ होईल. दुसरे म्हणजे भौतिक संपन्नतेसाठी आवश्यक त्या अनेक वस्तूंचे उत्पादन प्रामुख्याने जैवमाला व पुनरुज्जीवनक्षम ऊर्जासाधने वापरून करता येईल. व तिसरे म्हणजे समता व पर्यावरणस्नेहाच्या तत्वाशी इमान राखणाऱ्या अशा पण जैवमालाव्यतिरिक्त इतर पदार्थ वापरणाऱ्या उत्पादन पद्धती विकसित करता येतील.

टप्प्याटप्प्याचे परिवर्तन 'पर्यायी' कसे?

या मसुद्यामध्ये सुचवलेल्या प्रतिमानातून प्रस्थापित व्यवस्थेच्या पोटात राहून वंचिताना उपजीविका सुरक्षितता देणे एवढाच प्रयत्न आहे. मग अशा प्रतिमानाला पर्यायी का म्हणावे असाही एक प्रश्न उपस्थित केला गेला. ह्या मसुद्यामध्ये मांडलेली व्यूहनीती ही परिवर्तनाच्या मार्गातील सुरुवातीच्या

संक्रमणटप्प्यावर पोहोचण्यासाठीची व्यूहनीती आहे. त्या पहिल्या टप्प्यावर पोहोचल्यावर शोषित- वंचित समाजघटकांचे मिंधेपण व असहाय्यता नष्ट होईल. संपूर्ण व मूलगामी परिवर्तनासाठी जोरदार प्रयत्न करण्यासाठी आवश्यक ते आर्थिक, राजकीय बळ, मानसिक उसंत, आणि राजकीय समज मिळवणे त्यांना शक्य होईल असे वाटते. या साऱ्या आधारांवर सर्वांगीण व मूलभूत परिवर्तनाच्या मार्गावर संपूर्ण समाजाची वाटचाल सध्याच्या वंचित गटांच्या पुढाकाराने त्यानंतरही चालू राहिल अशी अपेक्षा आहे. त्याअर्थाने ह्या मसुद्यातील व्यूहनीतीला 'पर्यायी' असे विशेषण जोडले आहे.

एका अर्थाने हा मार्ग क्रांतीचा नाही व टप्प्याटप्प्याने करावयाच्या परिवर्तनाचा आहे. पारंपारिक क्रांतीची संभाव्यता सद्यःपरिस्थितीत धूसर झालेली असताना ह्या मार्गाचा अवलंब करणे गरजेचे ठरते. मात्र टप्प्याटप्प्याने करावयाच्या परिवर्तनामध्ये एक मोठा धोका असतो. ह्या मार्गाने जावयाचा प्रयत्न करणाऱ्यांमधली परिवर्तनाची आच किंवा धार प्रस्थापित व्यवस्था बोथट करून टाकते. त्यांच्या प्रयत्नातून जे छोटे परिवर्तन घडलेले असते ते प्रस्थापित व्यवस्था 'को-ऑप्ट' करून घेते व अशाप्रकारे त्यांचा परिवर्तनाच्या दिशेने होणारा प्रवास खुंटतो. असे होऊ नये म्हणून टप्प्याटप्प्याच्या परिवर्तनाची व्यूहनीती मांडताना त्यातून हा प्रवास खुंटणार नाही, उलट प्रत्येक टप्प्याच्या परिवर्तनानंतर पुढच्या टप्प्यावर जाण्याची प्रेरणा व शक्ती त्यातून उमलून येईल अशी काळजी घेणे आवश्यक असते. वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता मिळाल्यावर पुढील टप्प्यावर जाण्याच्या त्यांच्या मनातील प्रेरणांमधून मूलभूत परिवर्तनाच्या दिशेने होणारा हा प्रवास चालू राहिल असे वाटते.

याबाबतीत असे निरीक्षण नोंदवले जाते की वंचित घटकांची परिस्थिती जोपर्यंत बिकट असते तोपर्यंत त्यांच्या मनात परिवर्तनाची आच तीव्र असते. ती परिस्थिती बदलून थोड्या प्रमाणात स्थिरता मिळाली की प्रस्थापित व्यवस्थेमध्येच आपल्याला वर कसे सरकता येईल याचाच विचार त्यांच्या मनात प्रबळ होतो. व त्यांच्या मनातील परिवर्तनाची आच विझून जाते. मात्र पर्यायी प्रतिमानामधील जैवमालाधारित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी वंचितांना प्रस्थापित व्यवस्थेशी संघर्ष करावा लागेल. त्या संघर्षामधून या प्रस्थापित व्यवस्थेत आपल्याला स्थान मिळणार नाही ह्याबाबत त्यांच्या मनात अधिकच स्पष्टता येईल, व समतावादी, पर्यावरणस्नेही अशी पर्यायी व्यवस्था उभी केल्याशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही हे देखील त्यांच्या लक्षात येईल.

अशाप्रकारे, एकाबाजूने पर्यायी व्यवस्थेच्या अपरिहार्यतेची जाणीव वंचितांच्या मनात स्पष्ट होईल. दुसऱ्या बाजूने परिवर्तनाच्या वाटेवर पुढची धडक मारण्यासाठी आवश्यक ते बळ व उसंत त्यांना मिळू लागेल. ह्या दोन घटकांमुळे परिवर्तनाच्या वाटेवरचा साऱ्या समाजाचा प्रवास सध्या वंचित असणाऱ्या घटकांच्या पुढाकाराने चालूच राहिल अशी अपेक्षा करण्यास जागा आहे.

रचना व कृतीकार्यक्रम

संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना

वरील सूत्रांच्या आधारे संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना करताना त्या रचनेची वेगवेगळी आरेखने (डिझाईन) असू शकतील. त्या सूत्रांतील गाभ्याच्या मुद्यांची अधिक स्पष्टता व्हावी म्हणून तक्ता क्र. १ मध्ये सध्याच्या व पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची थोडक्यात तुलना केली आहे.

त्याचप्रमाणे संक्रमणकालीन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करताना वरील मार्गदर्शक सूत्रांचे एकत्रित उपयोजन (ॲप्लिकेशन) कसे करावे लागेल याची थोडीफार कल्पना आकृती क्र. १ मधून येऊ शकेल. त्या आकृतीच्या गाभ्याच्या भागात जी उद्दिष्टे आहेत, त्यावरून आवृत्तीचे तीन भाग करता येतील. ती आकृती पाहण्यास आपण वरच्या बाजूने सुरवात केली तर असे दिसेल की, वैविध्यपूर्ण जैवमालाची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती करणे हा ह्या पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीतला पहिला भाग राहिल. समान पाणीवाटप, स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर वंचितांना हक्क, नैसर्गिक संसाधनांच्या प्राथमिक उत्पादकतेमध्ये वाढ, पुनर्निर्मितीक्षम स्थानिक उर्जास्रोतांचा विकास, व श्रमसघन व अनुरूप तंत्रज्ञानाची निर्मिती या साऱ्या सूत्रांच्या अवलंबनातूनच हे पहिल्या भागाचे उद्दिष्ट साध्य होईल.

पर्यायी विकासाच्या उभारणीच्या या पहिल्या भागाच्या उद्दिष्टाच्या पूर्तीनंतर “जैवमालाआधारित स्थानिक उद्योगांची मोठ्या प्रमाणात वाढ” ह्या दुसऱ्या भागाच्या उद्दिष्टांकडे जाता येईल. त्यासाठी श्रमसघन व अनुरूप तंत्रज्ञानाबरोबरीने वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था, नवे आर्थिक परस्परसंबंध, वंचितांसाठीच्या नव्या वित्तीय रचना यांचीही गरज भासेल.

जैवमाला निर्मिती उद्योग व जैवमाला आधारित स्थानिक उद्योग या दोन घटकांमुळे उभारणीच्या तिसऱ्या भागात स्थानिक पायाभूत संरचनाची निर्मिती होईल व त्यातून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य व मजबूती मिळेल व त्यातून समतावादी व पर्यावरण रनेही अशा पर्यायी विकासाकडे वाटचाल सुरु होईल.

पर्यायी विकासासाठीचा कृती कार्यक्रम

वंचितांच्या संस्था व वंचिताभिमुख पर्यायी विकासाच्या उद्दिष्टांप्रति सहानुभुती असणाऱ्या संस्था, संघटना, व व्यक्तींना सध्याच्या परिस्थितीमधून संक्रमणाच्या सुरवातीच्या काळातील उद्दिष्टपूर्तीकडे कसे जाता येईल हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यासाठी पुढील व्यापक व चक्रीय अशी कृतीकार्यक्रमाची कल्पना मांडली आहे.

मूळात, सद्यःस्थितीतून संक्रमणाच्या एका टप्प्यापर्यंत व तेथून दुसऱ्या टप्प्यापर्यंतचा प्रवास हा देखील एका उडीत होणार नाही. हे जवळजवळच्या टप्प्यातील प्रवासही छोट्याछोट्या पायऱ्यांनी करावे लागतील. आकृती क्र. २ मध्ये एका पायरीवरून त्यापेक्षा सुधारलेल्या स्थितीच्या दुसऱ्या पायरीपर्यंत कसे जाता येईल याची मांडणी केली आहे. एक म्हणजे व्यवस्थेमध्ये बदल व दुसरे म्हणजे

त्या व्यवस्थेचे घटक असणाऱ्या कर्त्या लोकांच्या मानसिकतेत बदल, हे दोन्ही बदल एकाचवेळी झाल्याशिवाय पहिल्या पायरीपासून दुसऱ्या सुधारित पायरीपर्यंत प्रवास होणार नाही. एका बाजूने व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी आंदोलने व चळवळींच्या रेट्याची गरज असेल तर मानसिकतेत बदल घडवून आणण्यासाठी प्रबोधनाची गरज असेल. व्यवस्था-बदलासाठीच्या चळवळी ज्या मागण्यासाठी व्हाव्यात त्या मागण्या व त्यासाठीचे तर्क व पुरावे हे विश्लेषण-अभ्यास-निष्कर्षांच्या ठाम पायावर उभे करणे गरजेचे आहे. अन्यथा ह्या चळवळींचे यश धोक्यात येऊ शकेल. सद्यःस्थितीचा अभ्यास व विश्लेषण तसेच विविध प्रकारचे पर्याय तपासणारे प्रयोग यातूनच चळवळींच्या मागण्यासाठीचा हा ठाम पाया उभा राहू शकेल. हे प्रयोग नुसतेच तांत्रिक पर्याय ताडून पाहणारे नसतील तर त्या प्रयोगांतून विविध वित्तीय, आर्थिक, संस्थात्मक पर्यायही तपासले जातील, सुधारले जातील. त्याचप्रमाणे, मानसिकता बदलासाठी आवश्यक ते प्रबोधन ज्या आधारे करावयाचे ती विचारसामग्री देखील याच प्रयोग व विश्लेषणातून सिद्ध होईल.

अशाप्रकारे सद्यःस्थितीचे विश्लेषण व पर्यायांबाबतचे विविध प्रयोग यातून चळवळी व प्रबोधनाची घडण होईल. या चळवळी व प्रबोधनामुळे अनुक्रमे व्यवस्थेत व लोकांच्या/कर्त्या घटकांच्या मानसिकतेत बदल होतील. ह्या दुहेरी बदलांतून सद्यःस्थितीत थोडेफार बदल होऊन आपण पुढच्या पायरीवर जाऊ. अशा एका पाठोपाठच्या पायरीपायरीने जाऊन आपला संक्रमणाच्या एका टप्प्याकडून पुढचा टप्पा गाठू शकू अशी कल्पना आहे.

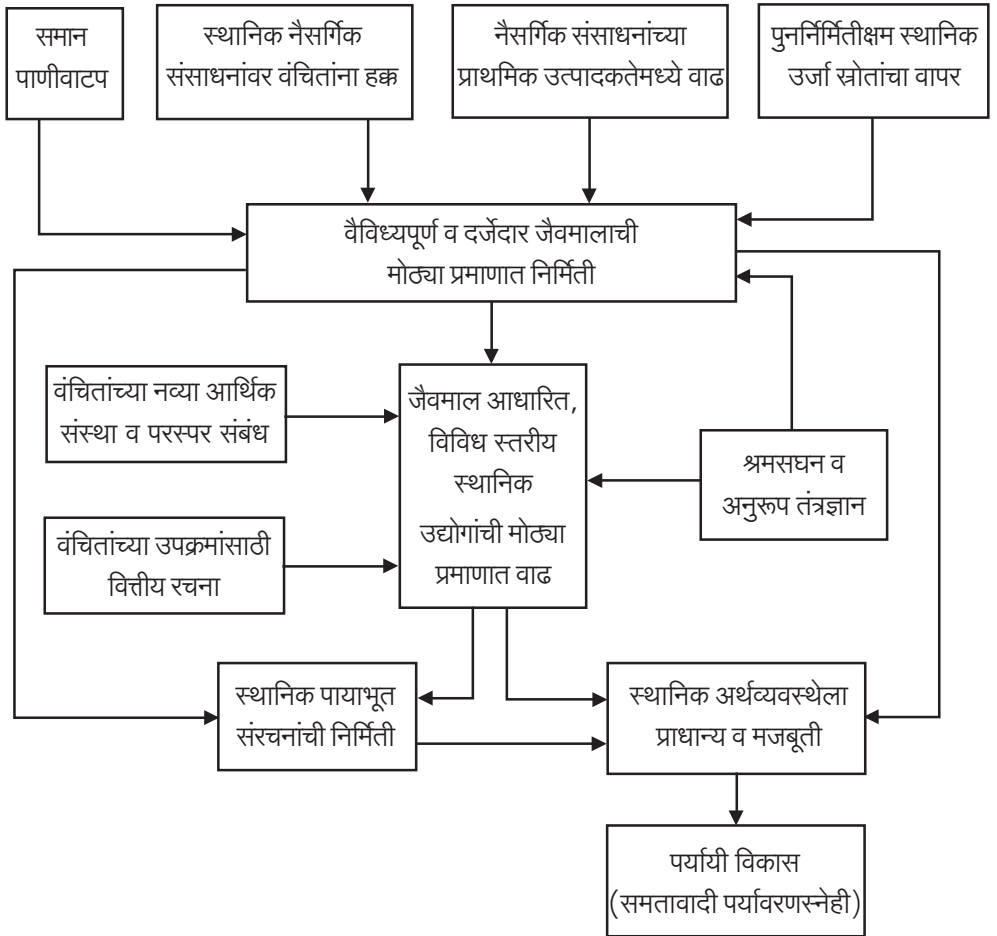
आजच्या स्थितीपासून सुरवात करताना, वंचित-शोषितांच्या विकासासाठीच्या योजनांचे स्वरूप आमूलाग्र बदलणे हा पहिला किंवा ताबडतोबीचा टप्पा म्हणून मानता येईल. वंचित-शोषित समाजघटकांना स्थानिक संसाधनाचा वापर करून आपल्या उपजीविकेच्या सुरक्षिततेमध्ये शक्य तेवढी वाढ करण्यासाठी या योजना वापरता येतील. उदा. महाराष्ट्रातील व आता देशात लागू केलेली रोजगार हमी योजना. या योजनेचा वापर केवळ वंचित-शोषितांसाठी होईल, त्यातून वंचित-शोषितांच्या मालकीचे किंवा वापरात असणारे नैसर्गिक संसाधनांचे स्रोत मजबूत व अधिक कार्यक्षम होतील याची काळजी घ्यावी लागेल. त्याचप्रमाणे पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्येही आमूलाग्र परिवर्तन करावे लागेल. या कार्यक्रमांमुळे गावातील धनिकांच्या सुपीक जमिनी आणखी सुपीक व बारमाही होतात. मात्र, यामुळे खोऱ्याच्या वरच्या अंगाला ज्यांच्या जमिनी आहेत त्यांना फारसा फायदा होत नाही. भूमिहीनांना तर या वाढत्या पाण्यातून होणाऱ्या आठमाही वा बारमाही शेतीमुळे अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते असा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. त्याऐवजी या कार्यक्रमातून गरीब शोषित-वंचित घटकांना भरीव फायदा होईल यासाठी त्यामध्ये अनेक बदल करावे लागतील. उदा. या कार्यक्रमांमुळे वाढलेल्या पाण्याचे समान वाटप करणे, त्यातून निर्माण होणारा जैवमाल भूमिहीनांच्या सोसायट्यांना प्राधान्याने उपलब्ध करून देणे यासारखे उपाय करावे लागतील. सध्याच्या कार्यक्रम व योजनातील अशाप्रकारच्या बदलांमुळे वंचित-शोषितांच्या उपजीविका सुरक्षिततेत व पर्यायाने त्यांच्या आर्थिक राजकीय शक्तीत वाढ होईल. त्यानंतर त्यांच्या पुढच्या टप्प्यांपर्यंतसाठीचा कृतीकार्यक्रम आखता येईल.

अर्थात पर्यायी विकास प्रतिमानाचा विचार करताना सध्याच्या शहरी-औद्योगिक (किंवा आता अत्याधुनिक-महानगरी) व्यवस्थेचे अस्तित्व विसरून चालणार नाही. ह्या व्यवस्थेत वंचितांना थोडीफार

जागा करुन देणे यास आज मान्यता आहे. वंचितांकडे व त्यांच्या पाठीराख्यांकडे थोडेफार राजकीय बळ देखील आहे. ह्या दोन्ही गोष्टींचा वापर करत पर्यायी व्यवस्थेची उभारणी टप्प्याटप्प्याने करावी लागेल. त्या टप्प्याटप्प्याच्या पर्यायांच्या उभारणीतल्या प्रत्येक टप्प्यावर वंचिताना अधिकाधिक बळ मिळेल. त्यामुळे त्यांचा पर्यायावरील विश्वास वृद्धिंगत होऊन ते या पर्यायांमागे आणखी जोर लावायला तयार होतील, याची दक्षता घ्यायला लागेल. वंचितांचे वाढते बळ व पर्यायांवरील त्यांच्या वाढत्या विश्वासापोटी त्यांनी केलेला वाढता संघर्ष या बळावर रुढ व्यवस्थेला आणखी मागे ढकलून पर्यायांसाठी वाढती जागा/अवकाश निर्माण करता येईल. या प्रकारच्या प्रक्रियेने प्रत्येकवेळी आपले बळ वाढवताना रुढ व्यवस्थेचा वंचितांना होणारा प्रतिकार व संघर्ष यांची धार तीव्र होत जाणार हे उघड आहे. मात्र आपल्या वाढत्या बळाच्या आधारे वंचित घटक हे आव्हान पेलू शकतील व पर्यायी व्यवस्थेकडे आपला प्रवास टप्प्याटप्प्याने का होईना पण अथकपणे चालू ठेवू शकतील असा विश्वास वाटतो.

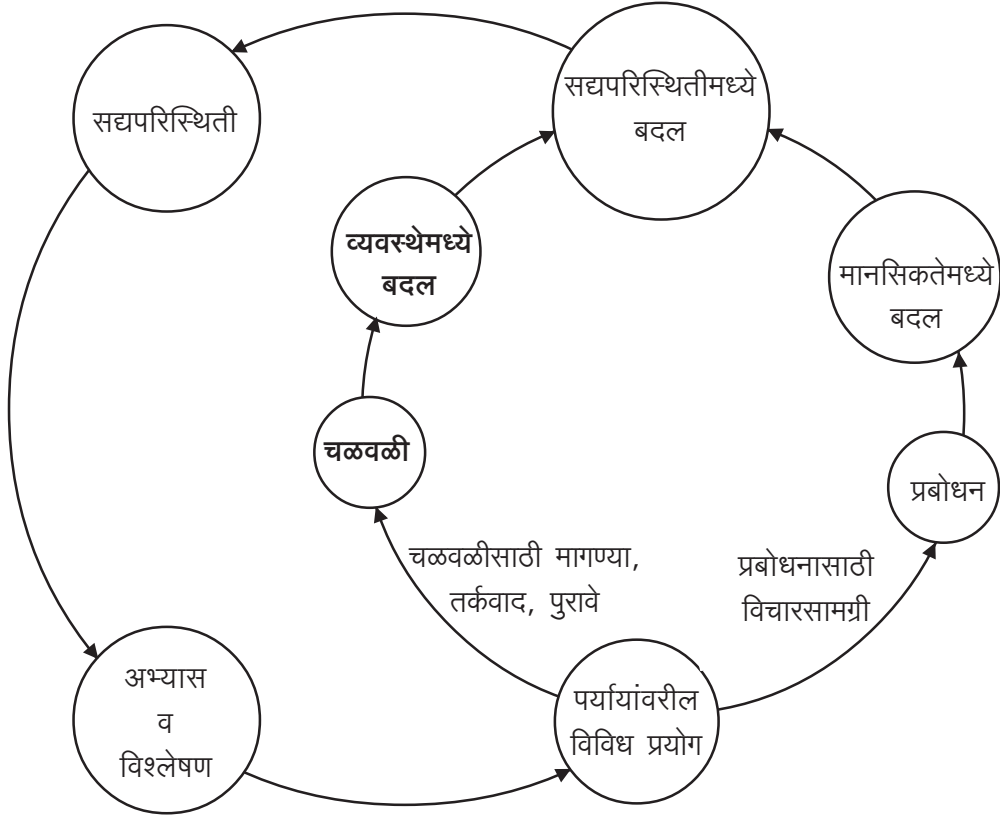
आकृती क्र. १

संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेतील प्रमुख सूत्रे

आकृती क्र. २:

पर्यायी विकासासाठी व्यापक व चक्रीय कृती कार्यक्रम

भाग ७ समारोप

या मसुद्यामध्ये सध्याच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर विकासाच्या रुढ प्रतिमानाची समीक्षा करण्याच्या प्रयत्न केला आहे. या संदर्भात विकासाचे पर्याय शोधण्याच्या प्रयत्नांचे महत्त्व मांडून पर्यायी विकासाच्या प्रतिमानाचा संकल्पनात्मक गाभा व व्यूहनीती कशी असावी याची चर्चा या मसुद्यात केली आहे. ही सारी चर्चा मुख्यतः आर्थिक (त्यातही उत्पादनाच्या) भागावर केंद्रीत आहे. पर्यायी विकासाची संस्थात्मक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक अशी विविध अंगे आहेत. त्यांची चर्चा या मसुद्यामध्ये केलेली नाही. तरीही, पर्यायी विकासावरील उत्पादनाच्या अंगाबाबतची ही काहीशी विस्तृत मांडणी वाचकाना उपयुक्त वाटेल अशी आशा आहे.

अर्थात ही मांडणी म्हणजे या विषयावरचा अंतिम शब्द अशी भावना अजिबात नाही. उलट ह्या विषयावरील व्यापक चर्चा सुरु करण्यासाठी हा दस्तावेज एक प्राथमिक मसुदा म्हणून वापरला जावा अशीच भूमिका यामागे आहे. अशा चर्चेसाठी आवश्यक ते जास्तीत जास्त मुद्दे या दस्तावेजात मांडण्यात प्रयत्न केला आहे. अर्थात ह्या मांडणी व विवेचनातून अनेक नवे प्रश्न व मुद्दे उभे राहतील आणि ही चर्चा आणखीनच सखोल होईल अशी अपेक्षा आहे. तेच या दस्तावेजाचे खरे यश ठरेल. ह्या दस्तावेजाचा वापर परिवर्तनवादी कार्यकर्ते व अभ्यासक ह्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे करता येईल असे वाटते.

ह्या दस्तावेजामध्ये मांडलेल्या विविध मुद्दांवरील आपापल्या भूमिका अधिकाधिक स्पष्ट करत नेता
► येतील.

त्या मुद्दांबाबत आपण ज्या वंचित गटांबरोबर काम करतो त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांच्या दृष्टिकोनातून
► विविध मुद्दांची पुनर्मांडणी करता येईल.

या दस्तावेजातील व्यूहनीतीचा व राजकारणाचा आपापल्या संदर्भात विचार करून त्यानुसार त्यांची
► पुनर्मांडणी करता येईल.

व्यूहनीती व राजकारणाबाबतच्या पुनर्मांडणीतून आपल्या संदर्भात कोणता कृतीकार्यक्रम हाती घेता येईल त्याचे नियोजन व अंमलबजावणी करता येईल.

परिवर्तनाच्या दिशेने करावयाच्या वाटचालीमध्ये या दस्तावेजाचे नेमके योगदान काय असेल? या प्रश्नाचे उत्तर द्यायचे तर परिवर्तनाच्या मार्गाविषयी आपली कल्पना स्पष्ट करावी लागेल. पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेच्या विविध अंगांबाबत प्रयोग करणे; त्या प्रयोगातील निष्कर्षांच्या आधारे प्रस्थापित व्यवस्थेत बदल करण्यासाठी चळवळी करणे; त्यासाठी आवश्यक ते लोकप्रबोधन व लोकसंवाद करणे; त्यातून पर्यायी व्यवस्थेसंबंधीच्या पुढच्या टप्प्यावरील स्पष्टता मिळवणे; ह्या स्पष्टतेनुसार पुढील

टप्प्यावरील प्रयोग, त्यातून पुढील टप्प्यावरील चळवळी उभारणे हे चक्र व ह्या चक्राची आवर्तने हा सद्यःपरिस्थितीतला परिवर्तनाचा मार्ग असावा असे म्हणता येईल. ह्या मार्गावरील वाटचालीमध्ये पर्यायी विकासावरील आर्थिक अंगाच्या चर्चेला आशयात्मक आधार देण्यासाठी या दस्तावेजाचे थोडेफार योगदान होईल अशी आशा वाटते.

ह्या दस्तावेजातील विवेचनावर चर्चा करून त्यात आणखी सुधारणा करण्याचा आमचा प्रयत्न आम्ही चालू ठेवणार आहोत. त्यादृष्टीने या विवेचनावरील आपल्या प्रतिक्रिया, सूचना, आपले प्रश्न आमच्याकडे आपण लिहून पाठवल्यास आम्ही आपले ऋणी राहू. याबाबतीत आपल्या संस्था-संघटनेमध्ये अथवा बाहेर चर्चा, परिसंवाद ह्यासारखे कार्यक्रम आपण केलेत तर त्याचा वृत्तांत जरूर पाठवावा. असे कार्यक्रम ठरवताना वा ठरवल्यानंतर शक्य असल्यास आधी आम्हाला जरूर कळवावे. त्या कार्यक्रमात सहभागी होऊन आपली सर्वांची मते समजून घेण्याचा आम्ही जरूर प्रयत्न करू. अशा प्रकारे आपण सर्वांनी मिळून ही चर्चा पुढे नेण्याचा प्रयत्न करूया असे आमचे आपणा सर्वांना आवाहन आहे.

प्रयासविषयी

प्रयास हा वैद्यकीय व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील काही व्यावसायिकांनी एकत्र येऊन स्थापलेला व कायदानुसार नोंदलेला सार्वजनिक विश्वस्त निधी आहे. प्रयासच्या वतीने 'आरोग्य', 'ऊर्जा', 'शिक्षण व पालकत्व' तसेच 'संसाधने व उपजीविका' ह्या क्षेत्रांत अनेक उपक्रम चालवले जातात. आपले व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्ये वापरून समाजातील वंचित वर्गांच्या स्वउन्नतीसाठीच्या प्रयत्नांना व संघर्षांना साहाय्यभूत ठरावे ह्या उद्देशाने प्रयासचे सदस्य काम करीत असतात. संशोधन, विश्लेषण, प्रशिक्षण, माहितीचा प्रसार, वाङ्मयनिर्मिती, इ. विविध मार्गांनी वरील उद्देशांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न केले जातात.

प्रयासच्या संसाधने व उपजीविका गटातर्फे चालणारे काम

२००० सालापासून 'संसाधने व उपजीविका' गट कार्यरत आहे. या गटामध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक संसाधने व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची उपजीविका या विषयावर काम सुरु आहे. वंचित घटकांच्या उपजीविकेचा प्रश्न विकासावरील चर्चेच्या व कार्यक्रमांच्या केंद्रस्थानी यावा यासाठी 'संसाधने व उपजीविका' गट काम करीत आहे. या गटातर्फे खालील विषयांवर काम चालू आहे.

शाश्वत उपजीविकेवर आधारित विकासविषयक दृष्टिकोनाची मांडणी व प्रसार :

'शाश्वत उपजीविका' यावरील आंतरराष्ट्रीय चर्चेचा अभ्यास आणि या चर्चेत सहभागी आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या भूमिकेची चिकित्सा करणे हा या कामाचा पहिला टप्पा होता. अभ्यासक व कार्यकर्त्यांसमोर या चर्चेचे विश्लेषण मांडून त्यांची दृष्टी, त्यांचा अनुभव यांच्या मदतीने विकास पर्यायांवर विचार करणे आणि विकासाच्या पर्यायी दृष्टिकोनाची (सस्टेनेबल लाइव्हीलहूड पर्सपेक्टिव्ह) मांडणी करणे व त्या दृष्टिकोनाचा विविध प्रकारे प्रसार करणे यावर सध्या काम चालू आहे. 'गुड गव्हर्नन्स' या संकल्पनेभोवती उदयाला आलेल्या चर्चेचे विश्लेषण आणि या चर्चेच्या व्यापक परिणामांचा अभ्यास करणे यावरही काम सुरु आहे.

वंचित घटकांना विकास योजना/कार्यक्रमांची आखणी, अंमलबजावणी, नियमन यावर प्रभाव टाकता यावा यासाठी उपयुक्त साधनांचा विकास:

विकासाचे उपजीविकाकेंद्री पर्यायी कार्यक्रम विकसित करताना त्या प्रक्रियांवर वंचितांचे नियंत्रण असले पाहिजे. असे नियंत्रण मिळवण्यासाठी माहितीसंकलनापासून कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीपर्यंतच्या साऱ्या टप्प्यात वंचितांना खराखुरा सहभाग घेता यावा यासाठी खास साधने (टूल्स) व पद्धती विकसित करण्यावर गटाचे काम चालू आहे. वाडीचा/पाड्याचा/गावाचा उपजीविका जाहीरनामा तयार करण्यासाठीची साधने सध्या विकसित केलेली आहेत. या साधनांचा गावपातळीवरील विविध विकास प्रश्नांचा पाठपुरावा करण्यासाठी प्रसार करण्याचे काम सध्या सुरु आहे.

रोजगार हमी योजना वंचितांभिमुख करण्यासाठी प्रयत्न:

'रोजगार हमी योजना' या महाराष्ट्र राज्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण योजनेचे विश्लेषण करून ही योजना वंचित घटकांच्या उपजीविका सुरक्षित करण्यासाठी साहाय्यभूत ठरावी यासाठी धोरणवकिलीचे (अॅडव्होकेसी) प्रयत्न करणे, हा या गटाच्या कामाचा एक उद्देश आहे. याकरता रोजगार हमी योजनेतील बदलांच्या प्रश्नावर विविध संस्था-संघटनांच्या संयुक्त प्रयत्नांना अभ्यास, विश्लेषण याद्वारे पाठबळ देण्याचे काम गेल्या दोन वर्षांपासून सुरु आहे.

कमी-बाह्य-साधनांच्या शाश्वत शेतीच्या पद्धतींचे विकसन, प्रत्यक्षदर्शन, प्रशिक्षण व प्रसार:

कमी-बाह्य-साधनांच्या शाश्वत शेतीचे प्रयोगाद्वारे तंत्र विकसन करणे, शाश्वत पद्धती-तंत्रांबाबत प्रत्यक्षदर्शनाद्वारे जनजागृती करणे, तसेच कार्यकर्ता प्रशिक्षण व गावपातळीवरच्या प्रत्यक्षदर्शनाद्वारे स्थानिक संस्था-संघटनांना शाश्वत शेतीच्या प्रसारासाठी साहाय्य करणे असे या कामाचे स्वरूप आहे.